

परिच्छेद - एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

प्रस्तुत शोधकार्यको विषय लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा स्वच्छन्दतावाद रहेको छ । स्वच्छन्दतावाद वर्डस्वर्थ र कलरिजको लिरिकल ब्यालेड (सन् १८००) को भूमिका पछि जर्मनी, फ्रान्स, ब्रिटेन देशहरूमा अठारौँ शताब्दीमा प्रारम्भ भएको साहित्यिक मान्यता हो । स्वच्छन्दतावाद शास्त्रीय बन्धनमा जेलिएका परिष्कारवादी साहित्यिक सिद्धान्तलाई त्यागी प्रकृतिचित्रण, सौन्दर्यात्मकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरकता, विद्रोहात्मकता, मानवतावाद, रहस्यात्मकता, आध्यात्मिकता र साङ्गीतिकता जस्ता रोमान्टिक भाव व्यक्त गरेर साहित्यसृजना गर्ने एक प्रवृत्ति वा सिद्धान्त हो । यस्तो प्रवृत्ति साहित्यको अन्य विधामा भन्दा कविता विधामा सघन रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । कविता कविद्वारा आफ्ना संवेद्य अनुभूति वा स्फूर्त भावनालाई छन्द वा लयमा उनेर प्रस्तुत गरिएको पद्यात्मक वा गद्यात्मक साहित्यिक कृति वा रचना, काव्य, कविको भाव वा कविकर्म हो । व्यापक अर्थमा सबै प्रकारका पद्यात्मक वा गद्यात्मक रचना र सामान्यतः छन्द, गीत वा मुक्तकका विभिन्न प्रकारमा रचिएका कुनै एक विषय वा भावनाका फुटकर पद्यात्मक वा गद्यात्मक लययुक्त रचना हो । पद्यात्मक र गद्यात्मक दुवै प्रकारका कविता लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (वि.सं.१९६६-२०१६) का प्रकाशित छन् । देवकोटा नेपाली साहित्यका महाकवि हुन् । निबन्ध, आख्यान, नाटक र कवितामध्ये उनको सर्वाधिक चर्चित विधा कविता हो । उनको पहिलो प्रकाशित कविता 'पूर्णमाको जलधि' (१९९१ मङ्सिर १५ गते गोरखापत्र) हो ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह (२०३३) देवकोटाको प्रकाशित कविता सङ्ग्रहहरूमध्ये अन्तिम कविता सङ्ग्रह हो । कालक्रमिक रूपले यस कविता सङ्ग्रहभित्र वि.सं. २०१३ देखि २०१६ सम्मका कविताहरू सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत कृति लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहको परिशिष्टमा उल्लेख भए अनुसार देवकोटाकै विभिन्न पाण्डुलिपि, खेसा र टाइप गरी राखेका कविताहरू र केही शारदा, प्रगति, इन्द्रेणी र कतिपय कविता नित्यराज पाण्डेको शोधकृति महाकवि देवकोटा (२०१७) बाट पनि साभार गरी सङ्कलित गरिएका छन् । यी कविताहरूमा स्वच्छन्दतावादको गहिरो प्रभाव पाइन्छ । अतः स्वच्छन्दतावादको चर्चा गर्दै यसका

मान्यताहरूको सापेक्षतामा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषण यस शोधमा गरिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादी मान्यताको प्रभावसँगै एउटा विशिष्ट साहित्यिक युगको निर्माण भएको छ । त्यो युगको निर्माता लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा हुन् । त्यही युगमा देवकोटाले सिर्जना गरेको लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा स्वच्छन्दतावादको गहिरो प्रभाव रहेको छ । अतः लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा स्वच्छन्दतावाद प्रस्तुत शोधको मूल प्राज्ञिक जिज्ञासा हो । प्रस्तुत समस्याको प्रामाणिक र वैध समाधानका लागि यो अध्ययन निम्नानुसार शोधप्रश्नमा केन्द्रित रहेको छ :

- (क) लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा प्रकृतिचित्रण र सौन्दर्यात्मकता के कस्तो रहेको छ ?
- (ख) लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा विद्रोहात्मकता र मानवतावाद के कस्तो रहेको छ ?
- (ग) लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा रहस्यात्मकता र आध्यात्मिकता के कस्तो रहेको छ ?
- (घ) लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा साङ्गीतिकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरकता र अन्य स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति के कस्तो रहेको छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा स्वच्छन्दतावादी विश्लेषण गर्नु शोधको मूल उद्देश्य रहेको छ । शोधको समस्या कथनमा उठेका शोध प्रश्नको प्राज्ञिक समाधानमा आधारित उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेका छन् :

- (क) लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा रहेको प्रकृतिचित्रण र सौन्दर्यात्मकताको विश्लेषण गर्ने ।
- (ख) लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा रहेको विद्रोहात्मकता र मानवतावादको विश्लेषण गर्ने ।

- (ग) लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा रहेको रहस्यात्मकता र आध्यात्मिकताको विश्लेषण गर्ने ।
- (घ) लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा रहेको साङ्गीतिकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरकता र अन्य स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिको विश्लेषण गर्ने ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

स्वच्छन्दतावादी मान्यताका आधारमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषण गरिएको छैन । तर पनि प्रस्तुत कृतिभित्रका कविताहरूको फुटकर विश्लेषण पाउँन सकिन्छ । त्यसै गरी विभिन्न सामोचनात्मक कृति तथा पत्रिकाहरूमा कविता सङ्ग्रहका अधिकांश कविताहरूको विश्लेषण गरिएको पनि भेटिन्छ । समालोचकहरूद्वारा विधातात्त्विक कोणबाट विभिन्न खाले समालोचनात्मक कार्यहरू भएका पनि छन् । तिनलाई यहाँ कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

नित्यराज पाण्डेले महाकवि देवकोटा (२०१७) मा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'इन्द्रेणी' 'भ्रञ्जाप्रति' 'भूतलाई भटारो' 'हामी नेपाली' 'हुरीको गीत' 'गधा बोल्छ' 'वसन्त' 'दाल भात डुकू' 'पापको गुनासो' 'गौथली र देवकोटा' 'पागल' 'जित्नु छ साथी ! जिलाउनु छ साथी !' 'ज्वरशमना प्रकृति' 'सन्ध्या' 'साँढे' 'प्रलयवेदना' 'सङ्कल्प हाम्रो फुलोस्' 'शून्यमा शून्य सरी' कविताको कालक्रमिक विवेचना गर्दै जीवनीपरक विश्लेषण गरेका छन् । उक्त विश्लेषण प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

जनकलाल शर्माले महाकवि देवकोटा एक व्यक्तित्व दुई रचना (२०३२) नामक कृतिमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह भित्रका पागल कविताको रचना र व्यक्तिगत आक्षेप एवम् भूतलाई भटारो कविताको भूतको नालीबेली प्रस्तुत गरेका छन् । यो समीक्षा जीवनीपरक रहेको छ र प्रस्तुत शोधका निम्ति यो समीक्षा उपयोगी रहेको छ ।

चूडामणि बन्धुले लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह (२०३३) को भूमिकामा प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहभित्रका 'म' 'धोबिनीले पगली बोली' 'मेरो धर्म' 'राजा 'केवल एक कलम देऊ !' कवितामा लेखकीय प्रवृत्तिगत आधारमा मूल्याङ्कन गरेका छन् । स्रष्टापरक समालोचनात्मक पद्धतियुक्त समीक्षात्मक लेख प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

कुमारबहादुर जोशीले महाकवि देवकोटाका कविता (२०३४) नामक कृतिमा 'इन्द्रेणी' 'दाल भात डुकू' 'सघन तिमिस्राप्रति' 'एक सुन्दरी वेश्याप्रति' 'साँढे' 'शून्यमा शून्य सरी' कविताको जीवनीपरक समालोचना गरेका छन् । साथै प्रकृति तत्त्वको आधारमा कविताको विश्लेषण समेत गरेका छन् । उक्त विश्लेषण प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

रमेश श्रेष्ठले नेपाली कविताका प्रवृत्ति (२०३५) नामक कृतिमा प्रतिनिधि रोमान्टिक कविहरू शीर्षकमा 'दाल भात डुकू' 'फागुन फुल्ल संसार सारा' 'उद्बोधन' 'शुक्रबार एघार बजे राति' 'दोर्जीलिङको बाघचूलीमा' 'एक सुन्दरी वेश्याप्रति' 'पागल' 'ज्वरशमना प्रकृति' कवितामा देवकोटाको स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिमूलक विश्लेषण गरेका छन् । उक्त विश्लेषण प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

चूडामणि बन्धुले देवकोटा (२०३६) कृतिमा 'वसन्त' 'रानीवनमा' 'दाल भात डुकू' 'मानिस विराट्' 'मेरो धर्म' 'शुक्रबार एघार बजे राति' 'पागल' 'गोली हो' 'गैंडोपासना (अथवा यस अर्थसंकट-युगको ध्वनि)' 'मातृभूमिको माटो रुन्छ' 'पितृविलाप' 'ज्यापू' 'क्षितिजतिर' 'मोहोडमा' 'सार्की' 'कुखुरो' कवितामा तत्कालीन परिवेश र कविको मनोदशाको विश्लेषण गर्दै विषयवस्तुगत भावभूमि प्रस्तुत गरेका छन् । उक्त विश्लेषण प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

अभि सुवेदीले पच्चीस वर्षका नेपाली कविता (२०३९) नामक कृतिको भूमिकामा 'एशिया' कविताको विश्लेषण गरेका छन् । सुवेदीले देवकोटाको मृत्यु हुनुभन्दा एक वर्ष अघि लेखिएको 'एशिया' कवितामा कल्पनाको प्रखरता र जीवन्त शक्ति रहेको विश्लेषण गरेका छन् । उक्त विश्लेषण प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

कुमारबहादुर जोशीले देवकोटाका प्रमुख कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना (२०४८) नामक कृतिमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको कालक्रमिक विवरण प्रस्तुत गर्दै प्रतिनिधि कविताको भाव, विषयवस्तु तथा प्रवृत्तिगत विश्लेषण गरेका छन् । उक्त विश्लेषण प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

वासुदेव त्रिपाठी र अन्यले नेपाली कविता भाग ४ (२०५३) मा 'भञ्ज्याप्रति' 'शाहजहाँको इच्छा' 'ज्वरशमना प्रकृति' 'सन्ध्या' कविताको विधातात्विक विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरेका छन् । उक्त मूल्याङ्कन प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

महादेव अवस्थीले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्वको अन्तःसम्बन्धको विवेचना (२०५८) कृतिमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह भित्रका कविताको जीवनीपरक व्याख्या गरेका छन् । उनले वि.सं. २०१३-२०१५ का बिचका राजनैतिक र साहित्यिक उत्कर्ष तथा प्रतिकूल स्वास्थ्यले कवितामा परेको प्रभावको पनि मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

चैतन्यले भवानी घिमिरेद्वारा सम्पादित महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (२०५९) नामक कृतिमा देवकोटाको साहित्यिक यात्रा र मूल प्रवृत्तिहरू शीर्षकमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहभित्रका 'भञ्ज्याप्रति' 'श्रीपेच दाल भात डुकू' 'दोर्जीलिङको बाघचूलीमा' 'पागल' 'गोली हो' 'जित्तु छ साथी ! जिलाउनु छ साथी !' 'गैंडोपासना (अथवा यस अर्थसंकट-युगको ध्वनि)' 'उघेर विघेको बिहान' 'स्वतन्त्रता हो मानवता रे' 'एशिया' 'प्रलयवेदना' 'शून्यमा शून्य सरी' कविताको कालक्रमिक तथा तुलनात्मक र स्वच्छन्दतावादी एवम् पूर्वीय दर्शनको समेत विश्लेषण प्रभावपरक कोणबाट गरेका छन् । उक्त विश्लेषण प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

जगदीश घिमिरेले भवानी घिमिरेद्वारा सम्पादित महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (२०५९) नामक कृतिमा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी प्रमेथियस शीर्षकमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'भञ्ज्याप्रति' 'उद्बोधन' 'एक सुन्दरी वेश्याप्रति' 'पागल' कविताको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी विश्लेषण गरेका छन् । उक्त विश्लेषण प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

वंशी श्रेष्ठले भवानी घिमिरेद्वारा सम्पादित महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (२०५९) नामक कृतिमा महाकवि देवकोटामा अङ्ग्रेजी रोमान्टिक कविहरूको प्रभाव शीर्षकमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'वसन्त' 'एक सुन्दरी वेश्याप्रति' कविताको स्वच्छन्दतावादी विश्लेषण गरेका छन् । उक्त विश्लेषण प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलेले कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास (२०६०) कृतिमा बौद्धिकताभन्दा आत्मपरक हार्दिक भावावेगको तीव्र अभिव्यञ्जना गर्ने देवकोटाको कवित्व सहज, प्राकृत, स्वतःस्फूर्त र अकृतिम रहेको भन्दै लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिको विश्लेषण गरेका छन् ।

नारायण खनालले देवकोटा विशेषाङ्क कुञ्जिनी पत्रिकामा 'देवकोटाको शाहजहाँको इच्छा कवितामा शब्दालङ्कार सौन्दर्य' (वि.सं. २०६५/६६) शीर्षकको लेखमा 'शाहजहाँको

इच्छा' कवितामा अभिव्यञ्जित शब्दालङ्कारको विश्लेषण गरेका छन् । यस लेखमा वृत्यनुप्रास, लाटानुप्रास, छेकानुप्रास, यमक जस्ता शब्दालङ्कारको प्रस्तुतिले कविता श्रुतिमधुर रहेको विश्लेषण गरिएको छ । तसर्थ यस लेख प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

कृष्णप्रसाद आचार्यले देवकोटा विशेषाङ्क कुञ्जनी पत्रिकामा 'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा : ज्वरशमना प्रकृति' (वि.सं. २०६५/६६) शीर्षकको लेखमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'ज्वरशमना प्रकृति' कविताको विश्लेषण गरेको छन् । प्रकृतिसँगको अतिउच्च वैभवलाई पनि भ्याउरे छन्दमा प्रवाहित गर्दै नेपाली लोकछन्दलाई अझ उच्च साहित्यिक प्रतिष्ठा प्रदान गरिएको छ भनी विश्लेषण गरिएको यस लेखमा शान्त प्रकृतितर्फको ऋषिचेतमै फर्कने कुरा कवितामा प्रस्तुत भएको छ भन्ने निष्कर्ष प्रदान गरिएको छ । यसर्थ यस लेख प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

कृष्ण धरावासीले देवकोटा विशेषाङ्क भृकुटी पत्रिकामा 'आखिर श्रीकृष्ण रहेछन् एक' (वि.सं. २०६६) शीर्षकको लेखमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहको 'शून्यमा शून्य सरी' कविताको विश्लेषण गरेका छन् । निराशा र पलायनको चरम ध्वनि सम्पूर्ण बौद्धिकताको विसर्जन गर्दै भक्तिवादको डरलाग्दो ध्वनि प्रसारण गरिएको छ भनिएको यस लेखमा धरावासीले देवकोटाको समग्र आध्यात्मिक चिन्तनको विश्लेषण समेत गरेका छन् । यसर्थ यस लेख प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

जगन्नाथ शर्मा त्रिपाठीले देवकोटा विशेषाङ्क भृकुटी पत्रिकामा 'पागल कवितामा देवकोटा' (वि.सं. २०६६) 'पागल' कविताको विश्लेषण गरेका छन् । यस लेखमा त्रिपाठीले पागल कवितालाई प्रथमदेखि सप्तम तरङ्गमा विभाजन गरी विश्लेषण गरेका छन् । देवकोटाले प्रथम पुरुषमा यस कवितालाई व्यक्त गरेका छन् भनी विश्लेषण गरिएको यस लेखमा पागल कविताको साथी भनेर सम्बोधन गरेका मस्तिष्कका धनी र आफू हृदयको धनी भएको बताएका छन् । यसर्थ यस विश्लेषण प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

जगदीशचन्द्र रेग्मीले देवकोटा विशेषाङ्क भृकुटी पत्रिकामा 'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको वैचारिक साक्ष्य' (वि.सं. २०६६) शीर्षकको लेखमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'दालभात डुकू' 'एक सुन्दरी वेश्याप्रति' 'पागल' 'गोली हो' 'जित्नु छ साथी ! जिलाउनु छ साथी !' 'साँढे'

‘शण्डेश्वर पर्व’ लगायतका कविताको विश्लेषण गरेका छन् । क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावादी कविका रूपमा उत्तरार्द्धचरणमा देखापरेका देवकोटा प्रगतिशील र प्रगतिवाद उन्मुख कवि हुन भनी विश्लेषण गरिएको यस लेखमा कविताहरूमा प्रस्तुत भएको वैचारिक चिन्तनको सघन प्रस्तुति रहेको छ । यसर्थ यस लेख प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतमले देवकोटा विशेषाङ्क विमर्श **मिमिरे** पत्रिकामा ‘मधुपर्कको देवकोटा शतवार्षिकी विशेषाङ्क परिक्रमा’ (वि. सं. २०६७) शीर्षक लेखमा मधुपर्क पत्रिकामा देवकोटाबारे लेखिएको लेख, सामालोचनाको विश्लेषण गरेका छन् । **सामालोचनात्मक आलेखहरूमा देवकोटा उपशीर्षकमा** गौतमले विभिन्न सामालोचकहरूले देवकोटाको कवितामा आधारित भएर गरिएको विश्लेषणमा प्रकृतिचित्रण, मानवतावाद, राष्ट्रियभावजस्ता स्वच्छन्दतावादी विशेषता रहेको विश्लेषण गरेका छन् । यसर्थ यस लेख प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

निनु चापागाईंले **वैचारिक आलोकमा महाकवि देवकोटा** (२०६७) नामक कृतिमा कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको विकासक्रम र प्रवृत्ति शीर्षकको लेखमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह भित्रका ‘वसन्तपूर्णमा प्रति’ ‘भूत सवार’ ‘दाल भात डुकू’ ‘एक सुन्दरी वेश्याप्रति’ ‘गोली हो’ ‘जित्नु छ साथी ! जिलाउनु छ साथी !’ ‘गैंडोपासना (अथवा यस अर्थसंकट–युगको ध्वनि)’ ‘हुरीपछि गृहागमन’ ‘साँढे’ ‘स्वतन्त्रता हो मानवता रे’ ‘एशिया’ कवितामा प्रगतिवादतिरको उन्मुखताको समीक्षा गरेका छन् । प्रस्तुत शोधका लागि यस समीक्षा उपयोगी रहेको छ ।

गणेशबहादुर प्रसाईंले **नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादी काव्यधारा** (२०६९) कृतिमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको समग्र स्वच्छन्दतावादी काव्य प्रवृत्तिको चर्चा गरेका छन् । यस क्रममा उनले लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताको पनि चर्चा गरेका छन् । यस चर्चा प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी रहेको छ ।

रमेश भट्टराईले **समय सौन्दर्य पर्यावरण र कविता** (२०७०) नामक कृतिमा पर्यावरणीय सन्दर्भ र देवकोटाका कविता तथा पर्यावरणीय सामालोचना, स्वच्छन्दतावाद र देवकोटा शीर्षकमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको प्रकृतिचित्रणको विश्लेषण गरेका छन् । उक्त विश्लेषण प्रस्तुत शोधका निम्ति उपयोगी छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहको प्रबल वैचारिक पक्ष स्वच्छन्दतावाद हो । पूर्वकार्यहरूमा यस्तो वैचारिक पक्षको खोजी ज्यादा सतही फुटकर रूपमा एक दुई कवितालाई केन्द्रमा राखेर भएकोले यस विषयमा समग्र प्राज्ञिक अध्ययन भने हुन सकेको पाइँदैन । उल्लिखित पूर्वकार्यहरूमा ज्यादा जसो वैयक्तिक धारणा प्रबल भएको छ । लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहको चर्चा गर्ने क्रममा कविताको भावभूमि, विषयवस्तु शिल्पपक्षलाई केन्द्र बनाइ विश्लेषण गरिएको छ । ती विश्लेषणहरू ज्यादा सतही, प्रभावपरक र पूर्ण अनुसन्धानमूलक हुन सकेका छैनन् । त्यसैले प्रस्तुत शोध शोध्य प्रयोजनका लागि विशिष्ट अध्ययनको विषय बन्ने देखिन्छ । त्यसैले सोही उद्देश्यतर्फ प्रस्तुत शोध अभिमुख रहेको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा स्वच्छन्दतावादको विश्लेषण एउटा प्राज्ञिक कार्य हो । लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा स्वच्छन्दतावादको विश्लेषण अनुसन्धानमूलक रूपमा प्राज्ञिक अध्ययन गर्ने उद्देश्यले अहिलेसम्मका पूर्वअध्ययनहरूमा भएको पाइँदैन । त्यसैले प्रस्तुत शोधबाट नयाँ ज्ञान र तथ्यको स्थापना हुन जाने देखिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनले नवीन तथ्यको उद्घाटन गर्ने हुँदा अनुसन्धान परम्परामा यसको औचित्य र महत्त्व छ । यस अवस्थामा प्रस्तुत शोधबाट लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा अभिव्यक्त स्वच्छन्दतावादी चिन्तनको उत्खननले साहित्यिक कृतिहरूमा स्वच्छन्दतावादी प्रभाव निरूपणका निमित्त सहयोग गर्ने छ । यसका साथै यस शोधबाट कविताहरूमा स्वच्छन्दतावादी प्रभाव निरूपण गर्ने पाठक र अनुसन्धानकर्ताहरू प्रत्यक्ष रूपमा लाभान्वित हुनेहुँदा प्रस्तुत शोधको औचित्य एवम् महत्त्व छ र यो शोध उपयोगी छ ।

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधमा स्वच्छन्दतावादका मान्यतालाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । यस प्रकारको मान्यताको प्रक्षेपण लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा मात्र गरिएको छ । यो नै यस शोधकार्यको सीमा हो ।

१.७ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोध तयार पार्नका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्री प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा लक्ष्मी

कवितासङ्ग्रहलाई लिइएको छ भने यससँग सम्बन्धित पूर्वाध्ययन तथा अन्य समीक्षालाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका लागि पूर्ण रूपमा पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधविधि र विश्लेषण ढाँचा

प्रस्तुत शोधमा स्वच्छन्दतावादका मान्यतालाई सैद्धान्तिक आधार मानिएको छ । स्वच्छन्दतावादका विभिन्न मान्यताहरू रहेपनि यहाँ प्रकृतिचित्रण, विद्रोहात्मकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरकता, मानवतावाद, सौन्दर्यात्मकता, रहस्यात्मकता, आध्यात्मिकता र साङ्गीतिकतालाई विश्लेषणको ढाँचाका रूपमा लिइएको छ । सङ्कलित सामग्रीहरूको व्याख्या, विश्लेषण गरी निष्कर्ष दिइएको छ र विशेषतः वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ, साथै यसको शोधविधि निगमनात्मक रहेको छ ।

१.९ शोधकार्यको सम्भाव्य रूपरेखा

शोधको संरचनालाई व्यवस्थित र सुगठित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि विभिन्न परिच्छेदहरू विभाजन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधको सम्भाव्य रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छः

परिच्छेद-एक : शोध परिचय

परिच्छेद-दुई : स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक स्वरूप र विश्लेषणको पर्याधार

परिच्छेद-तीन : लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा प्रकृतिचित्रण र सौन्दर्यात्मकता

परिच्छेद-चार : लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा विद्रोहात्मकता र मानवतावाद

परिच्छेद-पाँच : लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा रहस्यात्मकता र आध्यात्मिकता

परिच्छेद-छ : लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा साङ्गीतिकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरकता र अन्य स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति

परिच्छेद-सात : शोध सारांश तथा निष्कर्ष

सन्दर्भ सामग्री सूची

परिच्छेद - दुई

स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक स्वरूप र विश्लेषणको पर्याधार

२.१ विषय-प्रवेश

स्वच्छन्दतावाद नवपरिष्कारवादपछि र यथार्थवाद अघि युरोपीय साहित्यमा अठारौं शताब्दीको उत्तरार्ध र उन्नाइसौं शताब्दीको पूर्वार्धमा देखापरेको साहित्यिक सिद्धान्त हो । नवप्लेटोवाद, कान्ट र हेगेलका आत्मवादी दर्शन र सौन्दर्यशास्त्र; रुसोको प्रकृतिवादी र मानवतावादी दर्शन; आत्मपरकता, स्वतः स्फूर्तता र प्राकृतता तथा भावाधिक्य; लोकसंस्कृति र लोकसाहित्य; कलरिजको कल्पना सिद्धान्त र अंशतः प्रतीकवादको सैद्धान्तिक वैचारिक भित्तिमा उभिएको स्वच्छन्दतावादको मुख्य प्रादेशिक वृत्त बेलायत, स्पेन, जर्मनी, फ्रान्स, रूस, अमेरिका हो भने सहायक प्रादेशिक वृत्त एसियाली मुलुकहरू वङ्गलादेश, भारत र नेपाल पनि हुन् ।

स्वच्छन्दतावादलाई विभिन्न मुलुकका भाषाहरूमा विभिन्न नाम पनि दिइएको छ । विद्वान्हरूले बन्धनबाट मुक्तको आग्रह दर्शाउने र कल्पना तथा रहस्यमय संसारलाई रुचाउनुको साथै जीवन र जगत्बाट समेत निकै टाढा रहेको देखिने हुँदा स्वच्छन्दतावाद अमूर्त र अव्यवस्थित साहित्य हो भन्ने विचार प्रकट गरेका छन् भने यसलाई स्वस्थ, बन्धनमुक्त तथा मौलिक किसिमको साहित्यिक प्रवृत्तिका रूपमा पनि परिभाषित गरेको पाइन्छन् ।

बन्धनमुक्त, उदारवादी र गतिशील साहित्यिक प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने साहित्य सिद्धान्तका रूपमा लिइएको स्वच्छन्दतावादको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, पूर्व सङ्केत र विकासक्रम; शाब्दिक अर्थ र परिभाषा; दार्शनिक पृष्ठभूमि; स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक मान्यता तथा विश्लेषणको पर्याधार - प्रकृतिचित्रण, विद्रोहात्मकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरकता, मानवतावाद, सौन्दर्यात्मकता, रहस्यात्मकता, आध्यात्मिकता र साङ्गीतिकतालाई यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ स्वच्छन्दतावादको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, पूर्वसङ्केत र विकासक्रम

स्वच्छन्दतावादको पृष्ठभूमि अमेरिकी स्वतन्त्र सङ्ग्राम (ई.सं.१७७६), फ्रान्सेली राज्यक्रान्ति (ई.सं.१७८९) र बेलायती औद्योगिक क्रान्ति (ई.सं.१७६०-१८४०) रहेका छन् । स्वच्छन्दतावादी युगको प्रारम्भ अधि पाश्चात्य साहित्यको इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा देखिएका स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिहरू नै यसका पूर्व सङ्केतहरू हुन् । पाश्चात्य साहित्यमा वर्डस्वर्थ र कलरिजको संयुक्त प्रयास स्वरूप लिरिकल ब्यालेड्स (ई.सं.१९९८) बाट प्रारम्भ भएको रोमान्टिक आन्दोलन खास गरेर ई.सं. १९३२ सम्म उत्तरोत्तर भाँगिँदै फैलिँदै गयो । यसका विविध आयामहरूलाई क्रमशः तल प्रस्तुत गरिएको छ :

२.२.१ स्वच्छन्दतावादको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

पुनर्जागरण युगमा नै स्वच्छन्दतावादको प्रारम्भिक बीज देखा परेको हो । 'स्वच्छन्दतावादको पृष्ठभूमि अमेरिकी स्वतन्त्र सङ्ग्राम (ई.सं.१७७६), फ्रान्सेली राज्यक्रान्ति (ई.सं.१७८९) र बेलायती औद्योगिक क्रान्ति (ई.सं.१७६०-१८४०) रहेका छन् । ई.सं.१७७६ पूर्व हालको संयुक्त राज्य अमेरिकाको अधिकांश भू-भाग बेलायतको अधीनमा थियो । अमेरिकी जनताले बन्धनबाट मुक्ति र स्वतन्त्रताका लागि सङ्घर्ष गरे । ई.सं. १७८९ पूर्व फ्रान्समा पनि शोषक र शोषित वर्ग थियो । फ्रान्सेलीहरूले समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्वको माग राख्दै क्रान्ति गरे' (राय, १९८३ : ५०-५१) । औद्योगिकीकरणको लहरले विश्वको औद्योगिक राष्ट्र बनेको बेलायतको औद्योगिक क्रान्तिले प्रकृति र वातावरणमा कोलाहल, विनाश निम्त्याएको कारण संवेदनशील साहित्यकारहरू रहस्यमय कल्पनालोकमा हराउन थाले ।

पुनर्जागरणकालीन युरोपमा चलेको परिवर्तनको लहरको चर्चा गर्दै स्कट जेम्सले लेखेका छन् - 'एक पक्षबाट हेर्दा यस परिवर्तनले गति र जोडका साथ फ्रान्सेली राज्यक्रान्तिमा आफूलाई प्रकट गरायो । अर्को पक्षबाट हेर्दा यसले जनतामा राष्ट्रिय जागरण, उन्मुक्त परोपकारवाद, मानवतावाद र समानताको चेतना फैलाएर आफूलाई प्रकट गरायो र अभै अर्को शब्दमा भन्ने हो भने यो परिवर्तन स्वच्छन्दतावादी आन्दोलनका रूपमा कला साहित्यको क्षेत्रमा समेत देखा पर्‍यो' (स्कट जेम्स, १९९३ : १६०) । 'स्वच्छन्दतावादी आन्दोलनको पृष्ठभूमि निर्माण गर्ने क्रममा रुसोको विचारहरूको पनि महत्वपूर्ण योगदान

रहेको छ त रुसो समाजमा व्याप्त रहेका तर रुग्ण भईसकेका रीति-थिति आदिका विराधी थिए र उनले सम्पूर्ण मानव जातिकै पक्षमा आवाज उठाएका थिए । मान्छे स्वतन्त्र जन्मन्छ तर ऊ जताततै आफूलाई बन्धनमा परेको पाउँछ' (सिंह, १९६५ : १६०) । भन्ने विचार प्रकट गर्ने रुसोका शैली, दृष्टिकोण र प्राप्तिका आधारमा उनलाई स्वच्छन्दतावादी आन्दोलनका प्रथम चिन्तक मान्न सकिन्छ ।

अमेरिकी स्वतन्त्र सङ्ग्रामबाट प्राप्त नवीन चेतना; फ्रान्सेली राज्य क्रान्तिबाट प्राप्त समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्वको उद्घोषणा; बेलायतको औद्योगिक क्रान्तिबाट प्राप्त व्यक्तिवादी भावना र रुसोका विचार आदिको घनिभूत प्रस्तुतिमूलक समय नै स्वच्छन्दतावादको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि हो ।

२.२.२ स्वच्छन्दतावादको पूर्वसङ्केत

विलियम वर्डस्वर्थ र सेमुअल टेलर कलरिजको सह-सङ्कलन **लिरिकल ब्यालेड्स** (ई.सं.१९९८) को प्रकाशनसँगै रुढिवादी प्रवृत्तिका विरुद्ध नवीन प्रवृत्तिका रूपमा स्वच्छन्दतावादको उदय भयो । **लिरिकल ब्यालेड्स**को दोस्रो संस्करण (ई.सं. १८००) को भूमिकालाई स्वच्छन्दतावादको घोषणपत्र नै मानिन्छ । यसलाई तार्किकताका विरुद्ध भावको विद्रोह भन्ने संज्ञा दिइएको छ ।

हर्वट ग्रियर्सनले सम्पूर्ण पाश्चात्य युरोपीय साहित्य परम्परालाई ऐतिहासिक रूपमा रोमान्टिक अभियानका तीन महत्वपूर्ण पूर्व युगहरू औल्याएका छन् र यसलाई वासुदेव त्रिपाठीले यस प्रकार प्रस्तुत गरेका छन् : पहिलो रोमान्टिक पूर्व युग प्लेटो र युरिपाइडिस सक्रिय भएको प्राचीन ग्रीक साहित्य हो । प्लेटोबाटै शेलिङ्ग फिस्तेजस्ता जर्मन रोमान्टिक द्रष्टा अनि स्पेन्सर, वर्डस्वर्थ, शेलीजस्ता उत्तरवर्ती रोमान्टिक कविहरू प्रभावित भएको कुराले प्लेटोको रोमान्टिक प्रवृत्तिलाई स्पष्ट पारेको छ । आदर्श, प्रत्यय वा विचारको दुनियाँ देखाउँदै र दृश्यभन्दा परको अदृश्य आदर्शजगत्तिर सङ्केत गर्दै प्लेटोले रोमान्टिक प्रवृत्ति बोकेको अनुभव हुन्छ । ग्रियर्सनले दोस्रो रोमान्टिक पूर्व युग वा अभियानका रूपमा रोमाञ्च रचनामै विशेष जोड दिएका छन् । ...क्रिस्तानी महात्माहरूका हार्दिक आवेगमा पनि केही मात्रामा रोमान्टिक तत्व छन् र निश्चय नै जर्मन, केन्टेली अनि अथरेली प्रादेशिक जीवन, विश्वास र लोकगाथामा

अनि अंशतः रोमान्टिक स्रोत भेटिन्छ, तैपनि रोमाञ्च रचनाका सरदार (नाइट)का वीरता (सिभोल्रो) र सुन्दरीको जादुमय माधुरी अनि अप्राकृत शक्तिको भूमिका अङ्गालेर नै मूलतः रोमान्टिक धाराको पूर्व दोस्रो युग विकसित भएको छ (त्रिपाठी, २०६५ : ३१) । 'मध्ययुग पछि पुनर्जागरणसँगै तेस्रो रोमान्टिक पूर्व युग रुसोद्वारा आह्वान गरिन्छ अनि जर्मनी, बेलायतमा आउँछ । पुनर्जागरण युग नै पूर्व स्वच्छन्दतावादी युग हो । जोन स्पेन्सरका सनेटहरू; सेक्सपियरका ऐतिहासिक, संयोगान्त र वियोगान्त नाटक तथा सनेटहरू; क्रिष्टोफर मार्लोका नाट्यकृतिहरू; जोन मिल्टनको महाकाव्य र वेकनका निबन्धहरू पूर्व स्वच्छन्दतावादी युगका महत्वपूर्ण कृतिहरू हुन्' (अधिकारी, २०७१ : ५०-५१) । पुनर्जागरण काल वा पूर्व स्वच्छन्दतावादी युग साहित्य सृजनाका दृष्टिले उर्वर समेत रहेको छ ।

स्वच्छन्दतावादी युगको प्रारम्भ अधि पाश्चात्य साहित्यको इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा देखिएका प्रकृतिचित्रण, विद्रोहात्मकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरकता, मानवतावाद, सौन्दर्यात्मकता, रहस्यात्मकता, आध्यात्मिकता र साङ्गीतिकताजस्ता प्रवृत्तिहरू नै स्वच्छन्दतावादका पूर्व सङ्केतहरू हुन् ।

२.२.३ स्वच्छन्दतावादको विकासक्रम

पाश्चात्य साहित्यमा वर्डस्वर्थ र कलरिजको संयुक्त प्रयास स्वरूप लिरिकल ब्यालेड्स (ई.सं.१९९८) बाट प्रारम्भ भएको रोमान्टिक आन्दोलन खास गरेर ई.सं. १९३२ सम्म उत्तरोत्तर भाँगिँदै फैलिँदै गयो । 'विद्वान्हरूले ई.सं. १७९८ देखि १८०५ सम्मको अवधिलाई प्रथम रोमान्टिक युग स्वीकार गरेका छन् । बेलायत र जर्मनीमा यसै अवधिमा खास रोमान्टिक धारा स्थापित भएको हो । यस अवधिमा जादुमय आदर्शवाद र प्रकृति दर्शन कलरिज, ह्युगो र पोका साथै रिँवाड, मलार्मे र अन्य रोमान्टिक तथा प्रतीकवादी साहित्यकारहरूमा देखा पर्छ । अझ गहिरिएर हेर्दा कान्ट, हेगेल, शिलर, नोवालिस र स्लेगेल प्रवृत्ति द्रष्टाहरूको धरातलमा नै कलरिजजस्ता रोमान्टिक कल्पनाका आचार्यले दीक्षा पाएका हुन्' (त्रिपाठी, २०६५ : २५) । विद्वान्हरूले ई.सं. १८०६ देखि रोमान्टिक अभियानको दोस्रो युग प्रारम्भ भएको ठानेका छन् । 'यस युगमा वर्डस्वर्थले प्रकृतिलाई दिव्यता र मानवता दिएका छन भने आर्ष स्वर र बाल्यनिर्मलता पोखेका छन् । कलरिजले अतिप्राकृतलाई प्राकृत तुल्याएका छन् । शेली प्लेटोवादी छन् एवम् धार्मिक रूपमा नास्तिक पनि छन् । कीट्स

परिष्कृत सौन्दर्य अङ्गाल्दै रोमान्टिक भएर पनि अलिकति क्लासिकल पनि हुन पुगेका छन् । वायरनले विद्रोह र ध्वंसको रागिनी गाएका छन् र व्याङ्ग्यात्मक पनि छन्' (त्रिपाठी, २०६५ : २९) । प्राचीन ग्रीस पछि क्लासिक्सको मुख्य घर मानिएको इटालीमा भने ई.सं. १८१५ पछि नै रोमान्टिक लहर राम्ररी पुग्यो तापनि रोमान्टिक प्रवृत्तिको स्पर्शचाहिँ पहिल्यैदेखि नै इटालीमा थालिएको हो । 'स्पेनमा सात्रौँ शताब्दीमै बेलायतमा भै रोमान्टिक पूर्व उत्थान वा पूर्व स्वच्छन्दतावाद देखा परेतापनि मूल रोमान्टिक धाराचाहिँ इटालीभन्दा पनि पछि थालियो । ई.सं. १८२० देखि १८५० सम्मको अवधि नै फ्रान्सेली रोमान्टिक बेला हो र भिक्टर ह्युगो नै यसका मुख्य प्रतिभा हुन्' (सान्याल, १९६३ : १९९) । यो रोमान्टिक धारा नयाँ दुनियाँ वा अमेरिकासम्म पनि पुग्छ अनि एडगर एलेन पो र वाल ट्विटम्यानले रोमान्टिक अभिव्यञ्जनालाई पर्याप्त उन्मुक्तता र उत्कर्ष प्रदान गरेका हुन् (त्रिपाठी, २०६५ : २९-३०) । जे होस् जर्मनी र बेलायतकै प्रभावमा युरोप महाद्विपका अन्य देश फ्रान्स, इटाली, पोर्तुगल, स्पेन, रूस, पोल्याण्ड आदिमा रोमान्टिक धारा पुग्यो ।

उपर्युक्त युरोपेली, अमेरिकी रोमान्टिक कवि लेखकहरूका साथै संस्कृतका कालिदास, जयदेवप्रवृत्तिका समेत प्रभाव प्रेरणाबाट बङ्गालीमा रविन्द्रनाथ ठाकुरजस्ता रोमान्टिक कवि देखा परे भने हिन्दीमा जयशङ्कर प्रसाद, सुमित्रानन्द पन्त, सूर्यकान्त त्रिपाठी निराला तथा महादेव वर्माजस्ता छायावादी-स्वच्छन्दतावादी कवि कवयित्रीहरू उदाए अनि नेपालीमा चाहिँ मूलतः अङ्ग्रेजी, बङ्गाली र हिन्दी रोमान्टिक तथा छायावादी-स्वच्छन्दतावादी आन्दोलनको प्रभाव प्रेरणाको फलस्वरूप खास गरी शारदा पत्रिकाको प्रकाशनकाल अर्थात् वि.सं. १९९१ सालदेखि यो आन्दोलन प्रारम्भ भयो र नेपाली साहित्यमा विशेषगरी वि.सं. २०१६ सालसम्म यो केन्द्रीय काव्यधाराका रूपमा प्रवाहमान रहेको छ ।

२.३ स्वच्छन्दतावादको शाब्दिक अर्थ र परिभाषा

रोमान्टिसिज्म र रोमान्टिक शब्दहरू रोमान्स शब्दबाटै विकसित भएका हुन् र रोमान्स शब्द भने ल्याटिन रोमना शब्दबाट बनेको हो । विद्वान्हरूले स्वच्छन्दतावादका अनेक परिभाषाहरू प्रस्तुत गरेका छन्; जसलाई क्रमशः तल प्रस्तुत गरिएको छ :

२.३.१ स्वच्छन्दतावादको शाब्दिक अर्थ

स्वच्छन्दतावाद तथा स्वच्छन्दतावादी शब्दहरू अङ्ग्रेजी भाषाका रोमान्टिसिज्म र रोमान्टिक शब्दहरूको समानार्थी प्रयोजनका रूपमा नेपाली र हिन्दी साहित्यमा प्रयोग हुँदै आएका हुन् । यी रोमान्टिसिज्म र रोमान्टिक शब्दहरू रोमान्स शब्दबाटै विकसित भएका हुन् र रोमान्स शब्द भने ल्याटिन रोमना शब्दबाट बनेको हो । 'रोमन साम्राज्यकालमा ल्याटिन भाषाका दुईथरी भेद थिए-लिंग्वा लेटिना र लिंग्वा रोमानिका । लिंग्वा लेटिना उच्चवर्गीय ल्याटिनहरूले प्रयोग गर्ने भाषा थियो भने लिंग्वा रोमानिका या रोमना चाहिँ ग्रामीण ल्याटिन जनताहरूको बोलचालको भाषा थियो । वर्तमान समयमा प्रयोग गरिने रोमान्टिक शब्दको उत्पत्ति पनि रोमाना हुँदै रोमान्सबाट भएको हो' (शर्मा, १९९० : १) । रोमान्टिक शब्दमा इज्म (ISM) प्रत्यय लागेर रोमान्टिसिज्म शब्द बनेको हो ।

यस शब्दको पहिलो प्रमाणिक प्रयोग ई.सं. १६५४ तिर बेलायतमा नै भएको हो । यस रोमान्टिक शब्दको प्रथम प्रयोग रोमाञ्चकारी अनि काल्पनिक या अवास्तविक सृजनाका निम्ति भएको थियो र प्रशंसाभन्दा निन्दाकै तात्पर्य यस शब्दले बोकेको थियो एवम् अठारौँ शताब्दीमा रोमान्टिक शब्दले उदासताको सन्दर्भ पनि पायो र यस शब्दको अर्थोत्कर्ष हुन थाल्यो । 'यसै तात्पर्यमा फ्रान्समा ई.सं. १६७५ देखि नै रोमान्टिक (Romantique) शब्द चलेको देखा पर्छ तर त्यति प्रबल रूपमा चाहिँ होइन । आज रोमान्टिक शब्द जुन अर्थमा प्रचलित छ लगभग त्यो अर्थ बोक्ने फ्रान्सेली शब्दचाहिँ रोमानेस्क नै थियो । मुख्यतः ई.सं. १७७७ मा रुसोले फ्रान्समा रोमान्टिक शब्दको विशेष प्रयोग गरेका हुन् । यसै क्रममा ई.सं. १७९८ यो शब्द फ्रान्सेली ऐकेडेमीद्वारा आधिकारिक रूपमा स्वीकृत भएको पाइन्छ' (त्रिपाठी, २०६५ : १८-१९) । पहिलो पटक यो शब्द अठारौँ शताब्दीको मध्यपछि प्रयोग भए पनि विशेष गरेर साहित्यिक क्षेत्रमा वादको रूपमा ई.सं. १७९० पछि प्रयोग भएको हो । 'फ्रेडरिक स्लेगेलले आफ्ना काव्य सम्बन्धी समालोचनात्मक लेखहरूमा विशेष गरी युनानी काव्यहरूलाई प्राचीन र आधुनिक भेदहरूमा वर्गीकरण गर्ने क्रममा एकखाले कविताहरूलाई निर्वैयक्तिक, वस्तुगत तथा कलात्मकपूर्णता एवम् शुद्धता भएका र अर्का खाले कवितालाई वैयक्तिक, कविको निजी मनस्थितिले भरिएको अशुद्ध र अपूर्ण काव्यको रूपमा विभाजन गर्ने सन्दर्भमा ई.सं. १७९६ को एक लेखमा पहिलो पटक स्वच्छन्दतावादको प्रयोग गरेका थिए' (सुवेदी, २०५४ : १९६-१९७) । फ्रेडरिक स्लेगेलले पहिलो पटक कविता समीक्षाका सन्दर्भमा

प्रयोग गरेपछि नै स्वच्छन्दतावाद साहित्यिक क्षेत्रमा पारिभाषिक शब्दको रूपमा विभिन्न अर्थ र तात्पर्यमा प्रयोग हुन थालेको हो । रोमान्टिसिज्म शब्दले मूलतः पाश्चात्य साहित्यमा प्रचलित विशेष किसिमको आन्दोलनलाई र एक खास किसिमको लेखन प्रवृत्ति तथा दृष्टिकोणलाई बुझाएको पाइन्छ ।

२.३.२ स्वच्छन्दतावादको परिभाषा

पाश्चात्य साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको उदय हुनुमा नवपरिष्कारवादी नीति नियम र रुढिका बन्धनबाट मुक्तिको आग्रह प्रमुख रूपमा रहेको हुनाले यसमा भाषाशैलीको परिष्कारलाई भन्दा स्वतः स्फूर्त अभिव्यक्ति प्रवाहलाई, वस्तुगतता एवम् विषयनिष्ठतालाई भन्दा वैयक्तिकता एवम् आत्मनिष्ठतालाई स्वीकार्दै आत्माभिव्यञ्जना, नैसर्गिक सौन्दर्य र भावमय प्रवाहलाई महत्त्व प्रदान गरिएको हुन्छ । यसर्थ विद्वान्हरूले स्वच्छन्दतावादका अनेक परिभाषाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । केही विद्वान्हरूद्वारा स्वच्छन्दतावादका सम्बन्धमा व्यक्त परिभाषाहरूलाई क्रमशः तल प्रस्तुत गरिएको छ :

फ्रेडरिक स्लेगेलको परिभाषालाई वानीरा गिरीले यस प्रकार प्रस्तुत गरेकी छिन् :

यो त्यो साहित्यिक परिपाटी हो, जसले कुनैपनि (काव्यगत) नियमलाई आफ्नो सत्ताभन्दा माथिल्लो पद प्रदान गर्दैन (गिरी, २०३९ : ५९) ।

वर्डस्वर्थद्वारा प्रस्तुत परिभाषा यस प्रकार छ :

प्रभावशाली अनुभूतिहरूको प्रचुर मात्रामा अभिव्यक्ति हुने र प्रकृतिको सहारामा भावनाको प्रतिबिम्ब हुने साहित्य नै स्वच्छन्दतावादी साहित्य हो (www.historyguide.org/intellect/romanticism) ।

कलरिजद्वारा प्रस्तुत परिभाषा यस प्रकार छ :

प्रकृति तर्फ फर्क भन्ने विचारलाई जोड दिँदै संवेगात्मकताको साथै शान्तमय क्षणमा कल्पनाको अनवरत बहाव स्वच्छन्दतावादी साहित्यमा हुन्छ । यस्तो साहित्यमा कलाको विषयवस्तु चाहिँ कलाकारको कल्पनाबाट आउँछ (m.sparknote.com/poetry/Coleridge/analysis.html) ।

भिकटर ह्युगोको परिभाषालाई ईश्वरकुमार श्रेष्ठले यस प्रकार प्रस्तुत गरेका छन् :

स्वच्छन्दतावाद साहित्यिक स्वाधिनताको पर्याय हो । यस स्वाधिनता शब्दमा केवल परम्परागत नियमहरूबाट काव्यलाई मुक्त तुल्याउने प्रश्न मात्रै उठ्दैन अपितु साहित्यमा राजनैतिक स्वतन्त्रताको ध्वनिलाई स्थान दिने प्रश्न पनि उठ्छ (श्रेष्ठ, २०५१ : १७४) ।

साहित्यिक विश्वकोशमा प्रस्तुत परिभाषालाई वानीरा गिरीले यस प्रकार प्रस्तुत गरेकी छिन् :

अभिव्यक्तिको क्षेत्रमा स्वच्छन्दतावादले नियम र परम्पराबाट मुक्तिको दावी गर्दछ, अस्पष्टता र स्वप्निलता तर्फ रुचि लिन्छ, गेयता र स्वतः स्फूर्तता तर्फ विशेष जोड दिन्छ तथा समाहितलाई मन पराउँछ र संरचना सम्बन्धी शिल्पको अतिक्रमण पनि गर्दछ (गिरी, २०३९ : ६०) ।

नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित नेपाली बृहत् शब्दकोशमा प्रस्तुत परिभाषा यस्तो छ :

शास्त्रीय बन्धनमा जेलिएका साहित्यिक सिद्धान्तलाई त्यागी जीवन र जगत्का स्वतन्त्र चिन्तन, प्रकृति आदिका रोमान्टिक भाव व्यक्त गरेर साहित्य सृजन गर्ने एक प्रवृत्ति वा सिद्धान्त; जर्मनी, फ्रान्स, बेलायतजस्ता देशहरूमा अठारौँ शताब्दीमा प्रारम्भ भएको एक साहित्यिक मान्यता रोमान्टिकवाद (नेपाली बृहत् शब्दकोश, २०६७ : १३१६) ।

जुन साहित्य सिद्धान्त अँगालेको साहित्यको शिल्प-शैली परम्परामुक्त वा स्वच्छन्द अभिव्यक्ति प्रणालीमा आधारित हुन्छ र जसको विषयवस्तु तर्क र बुद्धिको साटो भावना वा भावुकतामा, वस्तुपरकताको साटो आत्मपरकतामा, विवेक नियन्त्रितको साटो हार्दिकतामा, सचेत आयोजनाको साटो सहजता वा स्वतः स्फूर्ततामा, यथार्थको साटो कल्पनामा अनि चेतन मनको साटो अवचेतन मनमा आधारित हुन्छ त्यस्तो साहित्य सिद्धान्त स्वच्छन्दतावाद हो ।

२.४ स्वच्छन्दतावादको दार्शनिक पृष्ठभूमि

पाश्चात्य साहित्य समालोचना जगत्मा स्वच्छन्दतावादको अभ्युदयका पछाडि फ्रान्सेली राज्यक्रान्तिका जनक रुसोको समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्वमा आधारित मानवतावादी चिन्तनको ठूलो भूमिका रहेको छ । यसैगरी लेसिङ, कान्ट, फिख्टे, शिलर, हेगेल आदि जस्ता जर्मन तथा फ्रेन्च दार्शनिकहरूको दार्शनिक स्थापनाहरूले पनि स्वच्छन्दतावादको अभ्युदयमा उल्लेख्य दार्शनिक पृष्ठभूमि प्रदान गरेका छन् । लन्जाइनसको उदात्तता सिद्धान्त, हेर्डरको संरचनात्मक इतिहास सिद्धान्त, साफ्ट्सबरीको प्रतिभा-सिद्धान्त, चौस्सको रङ्गमञ्चको अवधारणा, ब्रुड र वर्क्सको विशिष्ट दार्शनिक मान्यता, दाँते, गेटे, सेक्सपियर, कार्वेन्टस आदिका दार्शनिक सिद्धान्तको पृष्ठभूमिमा स्वच्छन्दतावाद प्रस्तुत भएको छ ।

स्वतन्त्रताप्रतिको प्रेम र बन्धनको परित्याग रोमान्टिक धाराको मूल स्वर हो भने यसको बीजाधान सर्वप्रथम रुसोले आफ्ना कृतिहरूमा गरेका थिए । 'ई.सं. १७५० मा रुसोको एउटा निबन्ध पुरस्कृत भयो जसमा के उल्लेख गरिएको थियो भने बिलकुल अतिकृत र स्वच्छन्द प्रकृति असल र कल्याणकारी हुन्छ तर विकासका नाममा यसमा जे गरिन्छ वा यसलाई जस्तो बनाइन्छ त्यो यथार्थमा यसमाथिको व्यभिचार हो । वास्तवमा पाश्चात्य साहित्यको धरातलमा रोमान्टिक आन्दोलनको वैचारिक बीज जाँ ज्याक रुसोले रोपेका हुन्' (जोशी, २०६६ : १९) । मानिसहरू घटनाद्वारा विच्छिन्न भएका छन् । कल्पनाको सहायताले मात्र तिनलाई एकत्रित गर्न सकिन्छ भन्ने कान्टले वाह्य जगत् देखा प्राप्त हुने आनन्दभन्दा भिन्न र सार्वभौम रूपमा सौन्दर्यलाई हेरेका छन् र यसलाई इन्द्रिय र मनको एकता तथा उपयोगितावादी धारणाबाट स्वतन्त्र हुने भावनाबाट प्रेरित भएको ठानेका छन् (सुवेदी, २०५४ : १३१) । जर्ज विल्हेम फ्रेडरिक हेगेलले द्वन्द्वात्मक तरिकाले सम्पूर्ण विश्वजगत्को व्याख्या गर्दै आफूलाई आधुनिक भौतिकवादी देखाएका छन् भने अर्को तर्फ कला-धर्मलाई निरपेक्ष आत्मचेतनाको तहमा हेरेर आत्मवादी दृष्टिकोण अगाडि सारेका छन् यसर्थ हेगेलको यही निरपेक्ष आत्मचेतनावादी दृष्टि नै स्वच्छन्दतावादी काव्य चेतना निर्माणको लागि प्रेरक तत्त्व बन्न पुगेको छ (तिमल्सेना, २०६४ : १९) । स्वच्छन्दतावादमा लन्जाइनसको उदात्तता सिद्धान्तको पनि प्रभाव परेको छ । 'उदात्तताको अर्थ पाठक वा श्रोतालाई मोहित पार्नु र आह्लादित तथा चमत्कृत भावको प्रस्तुति गर्नु हो । उनको विचारमा साहित्यमा भावना

उत्तेजित पार्न सक्ने काल्पनिक गुण हुनु पर्दछ । उनको यही उदात्तताको सिद्धान्तबाट स्वच्छन्दतावादले काल्पनिकता, भावुकता, आवेग, संवेदनशीलताजस्ता प्रवृत्ति ग्रहण गरेको छ । हेर्डरले कविता आदिम अनुभूतिहरूको सहज उच्छलन हो भनेका छन साथै उनले सङ्गीतलाई आवेगको अभिव्यक्ति ठान्दै कवितालाई आत्माको सङ्गीत स्वीकारेका छन्' (त्रिपाठी, २०६५ : १६२-१६३) । हेर्डरको संरचनात्मक इतिहास सिद्धान्तबाट स्वच्छन्दतावादले प्राचीनताप्रतिको मोह, भावुकता, प्रकृतिचित्रण, गीतिपरकता र साङ्गीतिकतालाई ग्रहण गरेको छ ।

स्वच्छन्दतावादमा विविध दर्शनका प्रभाव र प्रेरणा परेको छ । स्वच्छन्दतावादका प्रथम प्रयोक्ताका रूपमा कसैले प्लेटोलाई, कसैले रुसोलाई, कसैले जर्मन महाकवि गेटेलाई मानेको देखिन्छ; यसबाट पनि स्वच्छन्दतावादमा विभिन्न दार्शनिकहरूका दर्शनको छाप परेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । प्राकृतिक सौन्दर्य, विद्रोहात्मकता, आत्मपरकता, कल्पना र मानवतावादका सम्बन्धमा रुसो, हेगेल र कान्टआदि द्वारा प्रतिपादित दार्शनिक मूल्य एवम् मान्यता स्वच्छन्दतावादमा आरुढ भएका छन् र यिनै दार्शनिकहरूको चिन्तन नै स्वच्छन्दतावादको दार्शनिक पृष्ठभूमि हो ।

२.५ स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक मान्यता तथा विश्लेषणको पर्याधार

स्वच्छन्दतावादका केही आधारभूत वा मूलभूत सैद्धान्तिक मान्यता रहेका छन् र ती मान्यतालाई यहाँ विश्लेषणको पर्याधारका रूपमा लिइएको छ ती मध्ये प्रकृतिचित्रण, विद्रोहात्मकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरकता, मानवतावाद, सौन्दर्यात्मकता, रहस्यात्मकता, आध्यात्मिकता र साङ्गीतिकता रहेका छन् । जसलाई क्रमशः तल प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

२.५.१ प्रकृतिचित्रण

स्वच्छन्दतावादीहरूले प्रकृतिलाई कतै साथी, कतै माता, कतै गुरु, कतै प्रेमिका, त कतै ईश्वरीय सत्ताका रूपमा स्वीकार्दै यसको मानवीकरण परेको पाइन्छ । स्वच्छन्दतावादी कविहरूले प्रकृतिलाई भावोद्बोधन प्रक्रियाको खुल्ला आँगनका रूपमा लिएका हुनाले डाँडाकाँडा, वनजङ्गल, खोला, नाला, नदी, पर्वत, घाम, पानी, बादल, रूख, बिरुवा, पशु पङ्क्षी, खुला मैदान, चउर आदि प्रकृतिका विषयहरूलाई आफ्ना रचनामा उच्च महत्त्व दिएको पाइन्छ । स्वच्छन्दतावादीहरूले प्रकृतिको केवल अङ्ग प्रत्यङ्गको चित्रण वा

उद्दीपनका रूपमा त्यसको प्रयोगमा सीमित नरही त्यसलाई भावनापूर्ण, मुक्त तथा सजीव रूपमा चित्रण गर्न बढी मन पराएका छन् । स्वच्छन्दतावादी साहित्यमा पाइने प्रकृतिप्रतिको विशेष आग्रह र दृष्टिकोणकै फलस्वरूप यस प्रकारको काव्यधारालाई प्रकृति काव्य पनि भनिन्छ ।

रुसोले प्रकृति र मानवलाई नयाँ सन्दर्भमा व्याख्या गर्ने काम गर्दै मानिसलाई प्रकृति तर्फ फर्कन आग्रह गरे । 'रुसोको दृष्टिमा मानवीय जीवनको मूल आधार नै प्रकृति हो, यसैबाट मानवले सामाजिक रुग्णता र मानसिक विकृतिबाट मुक्ति पाउँछ । काव्य रचनाका सन्दर्भमा प्रकृतिको रम्य वातावरण कविको भावनालाई फराकिलो पार्ने, उनका वृत्तिहरूलाई तीव्रता प्रदान गर्ने तथा उसको मनस्थितिलाई द्रवित तुल्याउने दृष्टिकोणले सहायक सिद्ध हुन्छ भन्ने वर्डस्वर्थले पृथ्वीलाई स्वर्ग मानेर कविता लेख्नु पर्ने सन्देश दिएका छन्' (अधिकारी, २०७१ : ६०-६१) । कलाकारले प्रकृतिलाई वास्तविक प्रकृतिभन्दा पनि सुन्दर रूपमा पाठकहरू सामु प्रस्तुत गर्दछ भन्ने मान्यता राख्दै कलरिजले प्रकृति स्वयम्मा केही होइन त्यो मानव मनस्थितिको आरोपमात्र भएको हुनाले मानव भित्रको प्रकृति नै महान् हुनुको साथै शक्तिशाली पनि छ भन्दै जड प्रकृतिबाट केही पाउने आशा पनि गर्न सकिदैन भनेका छन् भने विद्रोही चेतना र गीतिमाधुर्यका धनी पर्शी विश शेलीले आफ्ना कतिपय कवितामा प्रकृतिलाई नै परिवर्तन र पुनर्निर्माणको प्रतीकका रूपमा लिएका छन् र प्रकृति सधै अमर, अनन्त र शक्तिशाली छ भन्ने कुरामा शेलीको दृढ विश्वास रहेको छ (शर्मा, १९९० : ४३-४८) । कीट्सले प्रकृतिलाई प्रकृतिकै रूपमा हेर्नुको साथै त्यसमा उनले अनन्त उल्लास, अनन्त सौन्दर्य र अनन्त आनन्द तथा काव्यात्मक अनुभूतिको तीव्रता भेटाएका छन् र उनको अनुभूतिमा दृश्य संसार कठोर, शुष्क, नीरस र दुःखपूर्ण भएपनि उनी प्रकृतिको विपुल सौन्दर्यमा सौन्दर्यका एक-एक तत्त्वको निरीक्षण गर्नुका साथै आफ्नो स्वप्न संसारमा समेत प्रकृति र काव्यकै माध्यमबाट रमाएका देखिन्छन् भने प्रकृतिलाई शान्ति र आनन्द प्रदान गर्ने वा आध्यात्मिक शक्तिको रूपमा नभएर खास क्षणको मनोभाव जगाउने माध्यमका रूपमा हेर्ने वायरनले प्रकृतिको शरणमा गएर नै मनोपीडा र आक्रोश व्यक्त गर्दै प्रकृतिको विध्वंसक, निर्दयी र क्रुर रूप प्रस्तुत गरेका छन् (सिंह, १९६५ : ९५) । वायरनले आफ्ना रचनाहरूमा प्रकृतिको रौद्र एवम् भयानक रूपको चित्रण अत्याधिक मात्रामा गरेका छन् भने कीट्सले प्रकृतिलाई दुःख र व्यथा बिसार्उने साधन र स्रोतका रूपमा हेरेका छन् ।

धार्मिक तथा आध्यात्मिक स्तरको प्रकृति प्रेम, प्रकृतिको तनमय र मनमय चित्रण तथा इन्द्रिय संवेद्य प्रकृति चित्रण गर्ने स्वच्छन्दतावादीहरूले प्रकृतिलाई आलम्बन र उद्दीपन रूपमा चित्रण गर्दै प्रकृतिमा जननी, भगिनी, सङ्गीनी, सञ्जीवनी, सम्मोहिनी, शरणदायिनी तथा रहस्यमयीजस्ता विविध तात्पर्यका साथै प्रकृतिको शान्त-अशान्त, सौम्य-क्रूर तथा रौद्र एवम् विभत्स रूपमा समेत चित्रण वर्णन गरेको पाइन्छ । उनीहरूले प्रकृतिको साहचर्यमा नै समाज तथा मानव व्यक्तिका मूल्यहरू खोज्ने र अर्थ्याउने कार्य गरेका छन् । प्रकृतिप्रति अतिशय प्रेमभाव, प्रकृतिका विविध रहस्य र दिव्य वा अलौकिक तत्त्वको खोजी, प्रकृतिका विविध पक्षहरूको मूर्तीकरण र प्रकृतिका विविध रूपहरूमा चेतनसत्ता देख्नु या मानवीकरण गर्नु स्वच्छन्दतावादी कविहरूको विशेषता हुन् । त्यसैगरी प्रकृतिमा सत्य र सौन्दर्यको खोजी तथा प्रकृतिका विविध पक्षहरूको सहायता लिई तीव्र कल्पनाको माध्यमबाट आफ्ना मनोभाव वा अन्तरानुभूति व्यक्त गर्नु स्वच्छन्दतावादी विशेषता हो ।

२.५.२ विद्रोहात्मकता

स्वच्छन्दतावादलाई विद्रोहको भावना र स्वतन्त्रताको कामनाको परिणति मानिन्छ । फ्रान्सेली राज्य क्रान्तिजस्तो सशक्त विद्रोहबाट प्रभावित भएर तथा परिष्कारवादको धोर विराधी भएर जन्मेको हुँदा विद्रोहात्मकता स्वच्छन्दतावादको एउटा मूल प्रवृत्ति हो । दोस्रो पुस्ताका स्वच्छन्दतावादी कविहरूमा तत्कालीन व्यवस्थाको विरोधमा विद्रोहको भावना तीव्र रूपमा देखापर्न थालेपछि नै स्वच्छन्दतावादी कविमा विद्रोह, सङ्घर्ष तथा क्रान्तिकारी भावना देखापर्न थालेको हो । स्वच्छन्दतावादी काव्य अभियानका पछिल्लो पुस्ताका युवाकविहरू शेली, कीट्स, वायरनहरूले सामाजिक विसङ्गति, विडम्बना र राज्यव्यवस्थाका कुनीतिहरूप्रति व्याङ्ग्य गर्दै आफूभिन्नको विद्रोह भावलाई उद्घाटित गरेका छन् ।

शेली र वायरनले आफ्ना रचनाहरूमा युगीन विकृति, विसङ्गति एवम् पूँजीवादी शोषणका विविध रूपहरूका विरुद्ध विद्रोहको आवाज उठाएका थिए । 'तत्कालीन समाजमा विद्यमान विकृति तथा आधुनिक पाखण्डपूर्ण नैतिकताका विरुद्ध शेली र वायरनले कविताका माध्यमबाट विद्रोहको लहर पैदा गराएका थिए । उनीहरूको सहानुभूति गरिब, निर्धा र तल्लोवर्गका जनताहरूप्रति थियो । ...उनीहरूले शोषक वर्गका शोषणमुखी प्रवृत्तिप्रति घृणा, आधुनिक समाजका विसङ्गति र पाखण्डप्रति व्यङ्ग्य र विद्रोह भाव तथा मजदुर वर्गको सङ्घर्षप्रति सहानुभूति प्रकट गरेका छन्' (माक्स-एङ्गोल्स, १९८७ : १५६-१५९) ।

‘स्वच्छन्दतावादी कवि जोन कीट्समा पनि आफ्ना युगका विषम परिस्थितिले निराशा, कुण्ठा र आशङ्का पैदा गराइदिएको थियो । यिनले आफ्ना कवितामा विद्यमान समाजका दुःख, दर्द र विषादजन्य परिस्थिति देखाउँदै युग जीवनका विसङ्गति र विडम्बनाप्रति आफ्ना असन्तुष्टि र विद्रोहभावको अभिव्यक्ति दिएका थिए’ (घिमिरे, २०५५ : १३२-१३५) । स्वच्छन्दतावादका आधारभूत प्रवृत्तिहरूलाई चर्चा गर्ने सन्दर्भमा मार्क्सवादी व्याख्याताहरूले स्वच्छन्दतावादलाई निष्क्रिय स्वच्छन्दतावाद, सक्रिय स्वच्छन्दतावाद र क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावाद भनेर व्याख्या गरेका छन् । ‘क्रान्तिकारी आदर्शले भरिएको आशावाद नै क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावाद हो । ...कलात्मक विम्बको रूपमा समाजको स्थिति र मानवीय आवश्यकताहरूको पूर्ति गरी सौन्दर्य प्रदान गर्नु नै क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावादी कलाको उद्देश्य हो । क्रान्ति र यसका उद्देश्यप्रति निहित उत्सर्ग भावना, मान्छेका उच्च भावावेगहरू, उत्कण्ठा, उत्साह र भावजन्य वैभवलाई यसले मुख्य आधार बनाउँछ । ...क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावाद केवल कामना मात्र गर्दै न अपितु मानव प्रगतिको बाधक वर्गलाई हटाउन सङ्घर्षशील पनि हुन्छ’ (बराल, २०६७ : ६०-६२) । स्वच्छन्दतावादी कविहरू सांसारिक दुःखबाट मर्माहत बन्न पुगेका छन् । ‘यसै दुःखद या विषादजन्य अनुभूतिका कारण उनीहरूले वर्तमान समाजका सामाजिक, राजनैतिक नीति, नियम र यसले उत्पन्न गराएका असहज परिस्थितिप्रति असन्तोष प्रकट गरी समाजमा व्याप्त धार्मिक रुढिहरूका विरुद्धमा आवाज उठाउँदै मानिसलाई सबै प्रकारको बन्धनबाट मुक्त गर्ने चाहना राखेका छन् । मानिसलाई दासत्व जीवन बिताउन बाध्य पार्ने स्वेच्छाचारी शासन व्यवस्थाको कटु आलोचना समेत गर्दै उनीहरूले आफूभित्रको विद्रोही या क्रान्तिकारी भावना प्रकट गरेका छन्’ (सिँह, १९६५ : १०७) । यसरी स्वच्छन्दतावादी कविहरूले आफ्ना युगका हरेक प्रकारका सामाजिक विडम्बना, शोषण र अमानवीय प्रवृत्तिहरूबाट विक्षिप्त बन्दै तद्प्रवृत्तिका विरुद्ध विद्रोह गरेको पाइन्छ ।

आफ्ना वैचारिक अनुभूतिको सहजताका साथ अभिव्यक्ति गर्न व्यवधान उत्पन्न हुनासाथ विद्रोही चेतना प्रस्तुत गर्ने स्वच्छन्दतावादी कविहरूले हरेक प्रकारका परम्परागत नीतिवादी चेतनाका विरुद्ध विद्रोह गरेका छन् । कल्पना वा अभौतिक संसारप्रति लगाव राख्ने भए पनि यही विद्रोह भावनाका कारण नै स्वच्छन्दतावादी कविहरू अप्रत्यक्ष रूपमा सामाजिक चेतनासँग जोडिन आइपुगेका हुन् । राज्यसत्ता वा विद्यमान व्यवस्थाका नियन्त्रण अथवा काव्यगत सन्दर्भमा परम्परागत नीतिवादी काव्यका सीमा तोड्नु, त्यसप्रति घृणा र

विद्रोह गर्नु स्वच्छन्दतावादी कविहरूको परम कर्तव्य हो । आफ्नो देश र समाजमा विद्यमान विसङ्गति, विकृति, पाखण्ड, आडम्बर, अन्याय, अत्याचार र शोषणमुखी सामाजिक व्यवस्थाप्रति व्यङ्ग्य गर्दै समाजका कुरूप यथार्थप्रति वैयक्तिक रूपमै भए पनि विद्रोह भाव प्रकट गर्नु स्वच्छन्दतावादी विद्रोहात्मकता हो ।

२.५.३ कल्पनाशीलता

स्वच्छन्दतावादीहरूका लागि कल्पना भनेको प्रभाव, विचार, अनुभूति, संस्मरणको अव्यवस्थामा अर्थको सङ्गति सिर्जना गर्नु हो । आफूले देखेका वा नदेखेका मनगढन्ते कुराहरूलाई वा कुनै एक खास वस्तुलाई अर्को वस्तु मानी त्यसैमा भावनात्मक सौन्दर्य खोज्ने काव्यगत गुण नै कल्पना हो । स्वच्छन्दतावादीहरूले नवीनता, सौन्दर्य, मुक्ति, सहानुभूति, सूक्ष्मता एवम् रहस्यानुभूतिको बोध गराउने शक्तिको रूपमा कल्पनालाई ग्रहण गरेका छन् । कल्पना मानवीय आत्मा वा मनको त्यस्तो विशिष्ट अन्वितिकारी र संश्लेषणकारी शक्ति हो, जसले मानवीय चेतनाका परस्पर विपरीत, विरुद्ध वा विसंवादी तत्त्वहरूलाई पनि एकान्विति तथा संश्लिष्ट तुल्याई कलात्मक पुनःसृजन गर्न सहयोग गरेको हुन्छ ।

कल्पनालाई काव्यतत्त्वको रूपमा स्वीकृति दिने विवेचनात्मक दृष्टि ईसा पूर्वमा नै देखिएको हो । एकता र व्यवस्थामा अनेकता र अव्यवस्था सिर्जना गर्ने मस्तिष्कको आन्तरिक शक्तिलाई कल्पना मान्ने प्लेटोले यसलाई रहस्य तत्त्वको रूपमा स्वीकार गरेका छन् तथा जर्मन दार्शनिक कान्ट र शेलिङ्गले वस्तु र विषयी, प्रकृति र विवेक, अवचेतन र चेतन, नियमबद्धता र स्वतन्त्रताजस्ता द्वन्द्वका बिच प्रतिभाले सङ्गति प्रदान गर्छ र यसैलाई कल्पनाको सृजनशीलता मान्न सकिन्छ भनेका छन् एवम् प्रकृतिप्रेमी विलियम वर्डस्वर्थको दृष्टिकोण प्रकृतिका माध्यमबाट नै कविमा कल्पना शक्तिको प्रष्फुटन हुनुको साथै सौन्दर्यानुभूति समेत प्राप्त हुन्छ भन्ने रहेको छ (भारद्वाज, १९८८ : १९) । कल्पना सिद्धान्तका प्रणेता कलरिज हुन् र उनले कल्पना मुख्य र गौण गरी दुई प्रकारको हुने बताएका छन् जसलाई वासुदेव त्रिपाठीले यस प्रकार प्रस्तुत गरेका छन् : कलरिजको

कल्पना सिद्धान्त अनुसार कल्पनाले सादृश्य वा विभिन्नताको बिचमा, सामान्यता र विशिष्टताका बिचमा, विचार र बिम्बको बिचमा, प्रतिनिधि र व्यक्तिको बिचमा, परिचितता र नवीनताको बिचमा, अनुशासन र भावनाको बिचमा, विवेक र

भावुकताको विचमा, कृतिमता र प्राकृतिक वा सहजताका विचमा शमन र सन्तुलन गर्दछ । ...कलरिजले कल्पनालाई मुख्य कल्पना र गौण कल्पना गरी दुई रूपमा हेरेका छन् । आदर्शवादीहरूले जस्तै कलरिजले पनि मुख्य कल्पनालाई आध्यात्मिक अथवा ईश्वरीय सत्तासम्पन्न मान्दै स्रष्टाले समेत मुख्य कल्पनाकै आधारमा यो सृष्टिको निर्माण गरेका हुन् भन्ने विचार प्रकट गरेका छन् । गौण कल्पना भने मुख्य कल्पनाकै प्रतिध्वनि भएतापनि यो कलाकारलाई मात्र प्राप्त हुन्छ र यसैको आधारमा उसले काल्पनिक पुनःसृजन गर्दछ भन्ने कलरिजको दृष्टिकोण रहेको छ । कलरिजले कल्पनालाई महत्त्व दिएका हुनाले यसलाई उनले काव्यको आत्मा मानेको पाइन्छ । दृश्य संसारमा अनेकौं त्रुटि एवम् अपूर्णताहरू हुन सक्छन् र कलाकारले पनि दृश्य संसारमै आधारित भएर नयाँ संसारको सिर्जना गर्दछ तापनि कलाकारले सिर्जेको उक्त संसार त्रुटिरहित एवम् परिपूर्ण हुनुको साथै दृश्य संसारको तुलनामा श्रेष्ठ, सुन्दर तथा आनन्ददायी हुन्छ भन्ने कलरिजको भनाइ रहेको छ (त्रिपाठी, २०६५ : १८०-१८२) । 'शेलीमा विद्रोही स्वर प्रबल रूपमा प्रकट भएको पाइने हुँदा कल्पना उनको विद्रोह चेतनालाई सशक्तता प्रदान गर्ने प्रमुख आधार बनेको छ । जोन कीट्सले कल्पनाले सुन्दर भनी ग्रहण गरेको वस्तु सत्य हो भन्दै कल्पना, सौन्दर्य र सत्यका विच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहन्छ' (सुवेदी, २०५४ : ३५) भन्ने दृष्टिकोण राखेका छन् ।

जीवन जगत्का विविध पक्षहरूलाई विविध अलङ्कार तथा विम्बयोजनाको माध्यमबाट मानव हृदयमा सत्य र भावनाको सजीवता प्रदान गर्दै अतीतलाई वर्तमानमा, अदृश्य वा अप्रत्यक्षलाई प्रत्यक्ष र जीवनका संज्ञान एवम् अनुभूतिहरूलाई रूपीकृत गरी संवेद्य र सुस्वादुमय बनाई पाठकलाई आनन्द प्रदान गर्ने काव्यात्मक विशिष्ट शक्ति नै कल्पना हो । कल्पनाकै प्रधानताका कारणले गर्दा स्वच्छन्दतावादीहरू प्रकृतिमा ईश्वरीय सत्ताको अनुभव गरी रहस्यवादी समेत बन्न पुगेको पाइन्छ ।

२.५.४ आत्मपरकता

स्वच्छन्दतावादी साहित्यले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षतः स्रष्टा स्वयमलाई नै मुख्य विषयवस्तु बनाएको हुन्छ । स्वच्छन्दतावादी काव्यमा कविका भावना, अनुभूति एवम् निजी दृष्टिकोणहरूको उल्लेखनीय भूमिका रहेको पाइन्छ । प्रायः सबै जसो स्वच्छन्दतावादी कविहरूले आफ्ना विषयवस्तु एवम् आफ्ना विचारहरूलाई आइ (I) वा म पात्रको माध्यमबाट

प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । जीवन जगत्सम्बन्धी आफूले देखेका र भोगेका घटनाहरूलाई सरल र स्वतः स्फूर्त रूपमा अभिव्यक्ति प्रदान गर्नका लागि उनीहरूले यस प्रकारको शैली स्वीकारेको पाइन्छ । वैयक्तिक चेतनाले कविलाई आफ्ना सूक्ष्मातिसूक्ष्म आत्मानुभूतिमा लीन गराउँछ, भन्ने उनीहरूको भनाइ पाइन्छ ।

एफ्. एच्. नोवालिस र जीन पालले कवितालाई सम्पूर्णः आत्माको अभिव्यक्ति ठानेका छन् एवम् उनीहरूको दृष्टिमा आन्तरिक संसारको अभिव्यञ्जना नै कला भएकाले विज्ञान कविताको परम शत्रु हो तथा कविले आफ्ना भाव एवम् संवेदनाहरूलाई कल्पनाको आधारमा सुन्दर तथा आकर्षक रूपमा प्रस्तुत गर्नु पर्दछ, भन्ने दृष्टिकोण राख्ने वर्डस्वर्थले आत्मा वा हृदयको भावुकता, हार्दिकता एवम् आत्मरागमा केन्द्रित भएर उक्त वस्तु वा घटनाको वर्णन गर्नु पर्दछ, भनेका छन् (त्रिपाठी, २०६५ : १७२) । हार्दिक तत्त्व प्रधान कविताले पाठकलाई समेत नवीन आनन्दानुभूति प्रदान गर्दछ, भन्ने कलरिजले कविलाई एक प्रतिभाशाली व्यक्ति मान्दै उसमा पद्यात्मकता, प्रतीकात्मकता, वैचारिकता, भावुकता, कल्पना, मानवता, धार्मिकता र निर्णय शक्तिजस्ता गुणहरू रहेको हुन्छ, र त्यसको प्रभाव आफ्ना कवितामा समेत पर्दछ, भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् (गिरी, २०३९ : ७४) । शेलीमा विद्रोही उपदेशात्मक प्रवृत्ति मुख्य रूपमा प्रकट भएको देखिन्छ, तापनि उनको उपदेशवादी दृष्टिकोणले परम्परागत धार्मिक उपदेशात्मकताको साटो क्रान्तिकारी उपदेशात्मकतालाई ग्रहण गरेको छ, र कवितामा आफूभित्रको क्रान्तिकारी उपदेशात्मकता स्वतः स्फूर्त रूपमा प्रस्तुत हुन्छ (सुवेदी, २०५४ : १८०) भन्ने दृष्टिकोण उनको रहेको छ । जोन कीट्सले सत्य रूपी सौन्दर्यको दर्शनका लागि आत्मपरकतालाई महत्त्वपूर्ण स्रोत साधनका रूपमा लिएका छन्, र वायरनले विशेष गरी साहित्यिक रचनाहरूमा आफ्नै वैयक्तिक अनुभव, घटना तथा नाटकीय जीवनहरू नै विषयवस्तु बन्ने बताएका छन् (अधिकारी, २०७१ : ७०) । स्वच्छन्दतावादीहरूको यस काव्य चिन्तनले शास्त्रीयतावादको विषयपरकतालाई प्रतिस्थापन गरेको छ । शास्त्रीयतावादमा सत्य वस्तुको साथमा प्रारम्भ भएर वस्तुका साथै अन्त्य हुन्थ्यो तर यिनीहरूले वस्तुको सत्यता र स्वरूप त्यसले मन मस्तिष्कमा पारेको प्रभावले निर्धारण गर्ने कुरामा विश्वास गरेका छन् ।

आत्मपरक भावनाकै कारण स्वच्छन्दतावादी साहित्य वस्तुगतताको साटो आत्मपरकतातर्फ, चेतन र विवेकको नियन्त्रणको साटो अवचेतन प्राप्त स्वतः स्फूर्त

प्रवाहतरफ, बौद्धिकताको साटो हार्दिकतातरफ अनि सचेत शिल्पको परिष्कार परिमार्जनको साटो स्वच्छन्द, मुक्त वा सहज अभिव्यक्ति प्रणालीतरफ ज्यादा एकोहोरिएको छ । स्वच्छन्दतावादीहरूले निजी रुचि, व्यक्तिवादी दृष्टि तथा स्वकीय भावना र आत्मपक्षलाई बढी महत्त्व दिएका छन् । यिनीहरूको स्व वा आत्माको खोजी प्रकृति भूदृश्यको खोजीसँग सम्बद्ध छ । उनीहरूको दृष्टिमा स्वतः स्फूर्त आत्मानुभूतिको सहज स्वभाविक बाह्य प्रकटीकरण नै साहित्य भएकाले स्वच्छन्दतावादी साहित्यमा विवेक र बुद्धिको भन्दा कविको वैयक्तिक भावुकता, हार्दिकता एवम् आत्मरागको अभिव्यक्तिले प्रधानता पाएको हुन्छ ।

२.५.५ मानवतावाद

मानवतावाद स्वच्छन्दतावादको महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति हो । स्वच्छन्दतावादीहरूले पीडित, दीनहीन मान्छेप्रति सहानुभूति व्यक्त गर्दै उनीहरूलाई मानवोचित व्यवहार गर्नु पर्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ । यिनीहरू मानव कल्याणका लागि जस्तोसुकै सङ्घर्ष गर्न तयार हुन्छन् र यिनीहरूले स्वर्गलाई भन्दा धर्तीलाई आत्मिय ठानेका छन् एवम् मानवलाई ईश्वरको प्रतिरूप सम्झेका छन् । रुसोले मानवीय गौरव र गरिमाको प्रतिष्ठा गर्दै मानिसलाई मानिसको रूपमा हर्ने मान्यता प्रस्तुत गरेपछि यसको व्यापक प्रभाव स्वच्छन्दतावादमा परेको छ । रुसोको समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्वसम्बन्धी मानवतावादी विचारको प्रभाव स्वरूप स्वच्छन्दतावादमा मानवतावादी दृष्टिकोण विकसित भएको हो ।

राज्यमा विद्यमान सम्पूर्ण वर्ग, धर्म, जात, लिङ्ग, रङ्ग आदि जस्ता विभेदहरूको अन्त्य गरी राज्यद्वारा प्रदत्त सेवा र सुविधामा मात्र नभएर राज्य सञ्चालन जस्तो महत्त्वपूर्ण शासकीय स्वरूपमा नै सम्पूर्ण वर्ग जातिको विना भेदभाव समान पहुँच नै समानता हो; यसर्थ समाजका सम्पूर्ण व्यक्तिको कल्याण गर्ने, मानवीय अतिचार जस्ता समस्याहरूको निवारणका लागि न्याय प्रतिपादन हुनु पर्ने, शक्तिशालीको इच्छामा न्याय निर्णित हुन नहुने र न्यायले सार्वजनिक एकता स्थापित गर्न सक्नु पर्ने जस्ता न्यायिक आदर्शमा उच्च मानवतावादी समानता प्रतिबिम्बित भएको छ (रेग्मी, २०५५ : १२) । मान्छेले आफ्नो स्वभाव र रुचि अनुसार जीउन पाउनु पर्ने मान्यता एवम् मान्छेले प्रकृति सरह स्वतन्त्र र स्वच्छन्द भएर निर्वाध रूपमा बाँच्न पाउनु पर्ने अधिकार नै स्वतन्त्रता हो, यसर्थ मान्छेले बाँच्न पाउने नैसर्गिक अधिकारलाई कसैले पनि कुनै बहानामा रोक्न नपाउने भन्दै स्वतन्त्रताका आवाज उठाएका स्वच्छन्दतावादी कविहरू 'शेली, जोन कीट्स, वायरनले

आर्थिक र सामाजिक रूपले पिछडिएको विपन्न वर्गमाथि सहानुभूति प्रकट गर्दै मान्छेले स्वतन्त्र रूपले बाँच्न पाउनु पर्ने अधिकार सुनिश्चित हुनु पर्ने चिन्तन प्रकट गरेका छन् । ... यो चिन्तन रुसोको चिन्तनबाट प्रभावित छ । रुसोले मानिस जन्मदा स्वतन्त्र रूपमा जन्मिने भएतापनि ऊ जन्मिसकेपछि त्यही समाजका विविध बन्धनहरूमा बाधिने उल्लेख गरी मान्छे जसरी स्वतन्त्र रूपमा जन्मन्छ त्यसरी नै बाँच्न पाउनुपर्छ भनेका छन्' (त्रिपाठी, २०६५ : २२-२७) । संसारका एक कुनामा रहेका मानिसको दुःख एवम् आपत्तिलाई अर्को कुनाका मानिसहरूले आफूलाई नै परेको विपत्ति ठानी हार्दिकता, सहिष्णुता, आत्मिकता सहित सहानुभूति प्रकट गर्दै सेवा सहयोग गर्नु विश्वबन्धुत्व वा भ्रातृत्व हो यसर्थ मान्छेले मान्छेलाई मान्छेका रूपमा हेर्नु पर्दछ भन्नु तथा मान्छेले मान्छेलाई घृणा होइन माया गर भन्नु मानवतावादी भ्रातृत्व हो (शर्मा, २०५७ : ३५-३८) । मानवका प्रकृति, प्रतिष्ठा, आर्दश आदिमा विश्वास गर्ने मत वा सिद्धान्त तथा मानिसले मानिसप्रति गर्ने राम्रो व्यवहारको सिद्धान्त मानवतावाद हो र स्वच्छन्दतावादीहरूले आफ्ना रचनाहरूमा मानवतावादी भावनाको जागरण गराएका हुन्छन् ।

मन, वचन र कर्मले कसैलाई चोट नपुऱ्याउनु; द्वेष, क्रोध आदि दुर्भावनाले कसैलाई क्षति नपुऱ्याउनु; अत्याचार, शोषण अपमान आदि व्यवहारबाट कसैलाई चोट नपार्नु तथा प्राणीबध नगर्नु जस्ता अहिंसाभाव मानवतावादी दृष्टिकोण हो । सत्यलाई अवलम्बन गर्नु ईश्वरकै नजिक पुगनु हो । सत्यमा सुन्दरता हुन्छ र सुन्दरतामा सत, सत छ त सुन्दरै सुन्दर छ । श्रद्धायुक्त सेवा नै धर्म हो, स्नेहयुक्त सेवा वात्सल्य हो, मैत्रीयुक्त सेवा साख्य भाव हो, प्रेममय सेवा नै अमृत हो, सेवामय भावनाले नै हृदयमा मानवतावादी भावनाको परिशुद्धि गर्दछ । जहाँ प्रेम हुन्छ, त्यहाँ समदृष्टि र समभाव हुन्छ । त्यहाँ ठूलो र सानो, धनी र गरिव, राजा र रैती, स्वदेशी र विदेशी, उच्च र नीच भन्ने भेद हुँदैन । यिनै अहिंसा, सत्य, सेवा, शान्ति, दया, माया, प्रेम, सहानुभूति नै मानवतावादी दृष्टिकोण हो ।

२.५.६ सौन्दर्यात्मकता

स्वच्छन्दतावादीहरूको दृष्टिमा सौन्दर्य नै सत्य हो र सत्य भन्नु नै सौन्दर्य हो । यिनीहरूले सौन्दर्यलाई शाश्वत, चिरन्तन तथा सर्वोच्च सत्य मान्ने भएकाले महत्त्वका साथ लिने गरेको पाइन्छ । प्रकृतिले जब प्रभाव पार्दछ तब कल्पनाद्वारा सौन्दर्यानुभूतिको तीव्र अभिव्यक्तिका साथमा उनीहरूले सुन्दर कृतिको निर्माण गर्ने गरेका छन् । यिनीहरूले सौन्दर्य

प्रकृतिमा निहित ठानेका छन् र प्रकृतिका रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, ध्वनिजस्ता ऐन्द्रिक अनुभूतिजन्य सौन्दर्यलाई काव्यात्मक स्वरूप प्रदान गरेका छन् । यिनीहरूले भिल्का स्वरूप प्रत्यक्ष सौन्दर्यका आधारमा विराट् स्वरूप तथा अप्रत्यक्ष गूढ सौन्दर्यको खोजी गर्ने गरेका छन् । सौन्दर्यको अनुभव गर्न संवेदनशील अनुभूति र इन्द्रियमा ग्रहणशीलता हुनु पर्छ भन्ने यिनीहरूको मत रहेको छ ।

‘कान्टले वैयक्तिक इन्द्रियानन्दभन्दा उच्चतर र मानवीय आत्माद्वारा विश्वजनीन स्तरमा ग्राह्य अतीन्द्रिय अमूर्त सौन्दर्यसत्ताको स्थापना गरी यस सौन्दर्यसत्तालाई उद्देश्य-उपयोगिता एवम् सिद्धान्त र व्यवहारजस्ता सत्य र शिवको आग्रहबाट मुक्त ठहर्‍याई सहजानुभूतिमय कल्पनाद्वारा प्राप्त उच्चानन्दको स्रोत ठानेका छन् । ...शिलरका दृष्टिमा सौन्दर्य वस्तुगत र आत्मगत दुवै हो, किन भने दुवै प्रकारको अनुभव सौन्दर्यबाट हुन्छ । बुद्धि र भावनाको संश्लेषणमा नै शिलरले कला देखेका छन्’ (त्रिपाठी, २०६५ : १७०) । प्रकृतिकै माध्यमबाट सौन्दर्य दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने वर्डस्वर्थले मानव रूपलाई मैले आनन्द, शक्ति, आकर्षण तथा गुणहरूको प्रेरणा स्रोतका रूपमा लिएको छु भनेका छन् साथै उनीले प्रकृतिमा अनन्त सुषमा पाएका छन्, जहाँ जहिले हेरे पनि उही सौन्दर्य, उही छवि देखेका छन् र उनीले प्रकृतिको सौन्दर्य अविनाशी छ भन्ने ठानेका छन् तथा कवितामा आनन्दको सृष्टि सौन्दर्यको माध्यमबाट स्वयम् नै प्रकट हुन्छ भन्ने कलरिजले कविताको उद्देश्य विज्ञानको जस्तो यथार्थ र व्यावहारिकताको ज्ञान दिनु नभएर सौन्दर्यद्वारा तत्कालिक आनन्द प्रदान गर्नु हो भनेका छन् तसर्थ उनले सौन्दर्यलाई कविको आनन्दमय क्षणमा उत्पन्न हुने भावहरूलाई अभिव्यक्ति प्रदान गर्ने साधन स्रोत मानेका छन् (सुवेदी, २०५४ : १७६) । मानिसले सौन्दर्यलाई स्वर्गमा नै देखेको हुनाले उसमाथि सौन्दर्यको अत्याधिक प्रभाव परेको हुन्छ भन्ने शेलीले स्वतन्त्रता, प्रेम र सौन्दर्यको बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहन्छ भन्ने ठानेका छन् र शेलीले सौन्दर्यद्वारा परमोत्कृष्ट रहस्यहरूको दर्शन गर्न सकिने बताएका छन् । ‘कीट्सले सौन्दर्य, सत्य र शक्तिलाई एउटै कुरो मानेको पाइन्छ । सौन्दर्य नै सत्य हो र सत्य सुन्दर हुन्छ भन्दै सबैलाई यसको ज्ञान छ र संसारमा जान्नु पर्ने कुरा पनि यही हो भनेका छन् । महान् लेखकको सौन्दर्य चेतनाले अन्य प्रकारका विचारहरूमाथि विजय प्राप्त गर्दछ भन्ने उनको दृष्टिकोण रहेको छ’ (सिंह, १९६५ : १२२-१२४) । म्याक्सिम गोर्कीका अनुसार मानिसको सृजनात्मक शक्तिमा विस्मयक, गौरव र आनन्ददायक भावना जगाउने एक प्रकारको विशिष्ट कलात्मक दृष्टिकोण नै सौन्दर्य हो जसमा पदार्थ, रङ्ग, ध्वनि र

शब्दहरूको योग भएको हुन्छ तसर्थ गोर्कीका अनुसार सौन्दर्य भनेको आनन्द प्रदान गर्ने सुन्दर वस्तुको विशेष गुण हो (तिमल्सेना, २०६४ : ३७) । स्वच्छन्दतावादी कविहरूले प्रायः गरेर प्राकृतिक सौन्दर्य र नारी सौन्दर्यको अलौकिक रूप वर्णन गर्दै यसैको साहचर्यमा मानवीय मूल्य तथा आनन्द खोज्ने प्रयास गरेका छन् ।

दृश्य वा बाह्य जगत्बाट प्राप्त हुने सौन्दर्यभन्दा आन्तरिक वा भावजगत्बाट प्राप्त हुने सौन्दर्य उत्कृष्ट हुने र यसैमा सत्य र शिव तत्त्व पनि रहेको देख्ने स्वच्छन्दतावादीहरूले प्राकृतिक साहचर्यमा नै प्राकृतिक, सामाजिक, मानसिक र आध्यात्मिकजस्ता सौन्दर्यका चार आधार तत्त्व निरूपण गरेका छन् । सौन्दर्य इन्द्रियानन्दभन्दा उच्च, मानवीय संज्ञानमा विश्वजनीन, आफैमा एउटा स्तर स्वरूप अनि आवेग-संसर्ग र उपदेशात्मक ज्ञानभन्दा पनि भिन्न छ । हाम्रो ज्ञानात्मक रूपमा अनुभूत हुने उदात्तभन्दा भिन्न पनि छ, किनभने सौन्दर्य प्रकृतिमा पनि छ । यो सौन्दर्य अरू कुनै साध्यका निमित्त साधनभूत नबनेको हाम्रो अनुभूति-प्रक्रियाको उच्चतम् सन्तुष्टिको अवस्था हो ।

२.५.७ रहस्यात्मकता

स्वच्छन्दतावादीहरूले दृश्यको रहस्यात्मक, अद्भूत एवम् अलौकिक वर्णन गर्न रुचाएका छन् । यिनीहरूले हरेक वस्तुलाई विस्मयात्मक रूपमा हेर्दै त्यसको दृश्यपक्षभन्दा अदृश्य पक्षमा रहेको गूढ कुरा वा आन्तरिक तत्त्वलाई खोज्ने प्रयास गरेका छन् । यिनीहरूले अतिमानवीय तत्त्वको यान्त्रिकता र भद्दापनलाई पन्छ्याएर अद्भुतताको स्वाभाविक र आकर्षक रूप प्रस्तुत गरेका छन् । परिष्कारवादी साहित्यले आदर्श, यान्त्रिक तत्त्व आदिलाई प्रधानता दिन्छ भने त्यसका विपरीत प्रवृत्ति अद्भुत, कोमल, आकर्षक, दैवी, अतिमानवीय, रहस्य आदिलाई स्वच्छन्दतावादले प्रश्रय दिन्छ ।

वर्डस्वर्थका अनुसार रहस्यात्मकता एउटा यस्तो अनुभूति हो, जसले थकाइ लाग्ने खालको यस विश्वको बोझलाई उतारी दिनुका साथै नश्वर शरीरको ढुकढुकी तथा मानवीय रक्त सञ्चारलाई समेत अवरुद्ध पारी दिन्छ यसर्थ हामी यस अवस्थामा शारीरिक सुषुप्ति अनुभव गर्दछौं तापनि यसवेला हाम्रो आत्माले सजीवता प्राप्त गरेको हुन्छ (सिंह, १९६५ : १४९) । स्वच्छन्दतावादी कविहरूले यथार्थ धरातलभन्दा माथि उठेर वास्तविक जगत्लाई अनुभूतिको विषय बनाएका छन् र उनीहरूले यथार्थ वा धरातलीय सीमाको अतिक्रमण गरी

काल्पनिक उठानमा रम्यै स्थूल चेतनाभन्दा सूक्ष्मातिसूक्ष्म चेतनालाई आत्मसाथ गर्दै परम चैतन्यको खोजी गरेका छन् र पनि उनीहरूले शुद्ध रहस्यवादीहरू भै जडको स्थानमा चेतना, स्थूलको स्थानमा सूक्ष्म, मूर्तको स्थानमा अमूर्त, मृत्युको स्थानमा जीवनको अभिव्यक्ति नदिएर मूर्त-अमूर्त, स्थूल-सूक्ष्म, हर्ष-विस्मात, क्रोध-विद्रोह, शान्ति आदि जस्ता मानव वा प्राकृतिक जीवनमा व्याप्त सङ्गति-असङ्गति तथा अनुकूलता-प्रतिकूलता जस्ता यावत् समस्याहरूलाई छुने र अभिव्यक्ति दिने कार्य गरेका छन् यसर्थ वस्तुको बाह्य सत्ताभन्दा आन्तरिक सत्तामा नै अद्भुत शक्ति र सौन्दर्य देख्ने स्वच्छन्दतावादी कविहरूले विशेष गरी प्रकृति र मानवलाई रहस्यात्मक रूपमा हेरेका छन् र प्रकृतिका विविध पक्षहरूमा अनन्त सौन्दर्य र परम सत्ता रहेको अनुभूति गर्दै प्रकृतिप्रति रहस्यात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् (तिमल्सेना, २०६४ : ४४) । 'रहस्यवादमा कविहरूले कुनै रहस्यमय तत्त्वलाई आफैँ उपस्थित गराएर त्यसको व्याख्या गरेको हुन्छन् । त्यसकारण रहस्यवाद आध्यात्मिकतासँग नजिक रहेका छन् । प्रकृति र जीवन जगत्का समेत विविध परिदृश्यहरूबाट रहस्यात्मक वा रहस्यवादी प्रेरणा ग्रहण गरेर त्यसलाई रचनामा प्रतिबिम्बित गर्नु गराउनु नै स्वच्छन्दतावादीहरूको मूल अभिप्राय हो' (गौतम, २०६७ : १०५-११०) । स्वच्छन्दतावादीहरूले दमित र कुण्ठित उच्चाकाङ्क्षालाई प्रकृति अथवा अतीन्द्रिय/अशरीरी वा सुन्दरी वा कल्पित प्रियसीप्रतिको रहस्यमय प्रेमिल अभिव्यक्तिको रूपमा समेत प्रस्तुत गरेका पाइन्छ ।

रात, मृत्यु, ध्वंसचिहान, तथा भूतप्रेत र खण्डहरजस्ता पैशाचिक उपदानद्वारा अतिप्राकृत, अद्भुत, रहस्यात्मक वातावरणको प्रस्तुति रहने स्वच्छन्दतावादी कवितामा प्रेम, सौन्दर्य र प्रकृतिको रहस्यात्मक अभिव्यक्ति गरिएको हुन्छ । स्वच्छन्दतावादीहरूको रहस्य भावना वैयक्तिक असन्तोषपूर्ण भावाभिव्यञ्जना नै हो ।

२.५.८ आध्यात्मिकता

स्वच्छन्दतावादी काव्यकृतिको जीवन दृष्टि भनेको अध्यात्मवादी या आत्मवादी जीवनदृष्टि हो र यसको विकास धार्मिक विचार र ईश्वरीय सत्ताको आदर्शलाई मूल केन्द्रमा राखेर भएको हो । अध्यात्मवादले भौतिक वस्तुको अस्तित्व स्वीकार गर्दैन र यसले हरेक वस्तुलाई अलौकिक र रहस्यको रूपमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ । यसले ईश्वर मानिसको आध्यात्मिक गहिराइमा लुकेको हुन्छ, देवता मानिसभन्दा अतियोग्य शक्ति हुन, राजा,

पुरोहित या स्वामी आदि आममानिसहरूभन्दा श्रेष्ठ हुन भन्ने कुरालाई प्रमाणित गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । आत्माको प्रवेग आवेगको प्रभावशाली अभिव्यञ्जनाको रूपमा स्वच्छन्दतावादी धारा क्रिस्तानी धार्मिक कृति वा स्तुति र भजनहरूमा पनि प्रकट भएको छ ।

कान्टले बहिर्जगत्को ज्ञानका दृष्टिले वैज्ञानिक चिन्तन स्वीकार गरेका छन् भने त्यसको ज्ञाता मनका दृष्टिले चाहिँ पारमार्थिक वा आत्मवादी दर्शन प्रस्तुत गरेका छन्, किनभने मानव बुद्धि पदार्थ र जगत्सम्म सीमित छ एवम् शेलिङ्गको दृष्टिमा कविता आध्यात्मिक पुनर्जन्मको साधन हो; यसका साथै प्रकृतिको वास्तविक संसार असीम छ भने चेतनाको तरङ्ग पनि असीम छ र वास्तवमा संसारलाई यस कल्पनाले वा चेतनाले अन्तरात्मगत रूपान्तरण प्रदान गरेको हुन्छ भन्ने स्लेगेलले परमसत्तासंग मनको असीम-रहस्यपूर्ण अन्विति नै स्वच्छन्दतावादी सृजनाको उद्देश्य हो भनेका छन्; एवम् उनका विचारमा प्रकृति र विश्वात्माका बिच अपरिभाष्य र निगूढ सम्बन्ध, संवाद-सम्पर्क छ र मानव मनले यसैमा भाग लिन्छ त्यसैले स्वच्छन्दतावादी रचना यस्तै आध्यात्मिक प्रक्रिया हो (त्रिपाठी, २०६५ : २६) । 'प्रकृति र मानव एक अर्काका पूरक हुन, प्रकृति र मनुष्य बिचको समीकरण नै आध्यात्मिकता हो । यसबाट शक्ति, शान्ति र सुख प्राप्ति हुन्छ भन्ने वैचारिकतालाई वर्डस्वर्थले प्रस्तुत गरेका छन् । अतिशय कल्पना र प्राकृतिक शक्तिको उपयोग गरी अलौकिक शक्ति र सौन्दर्यको खोजी गर्ने स्वच्छन्दतावादी कविहरूका निम्ति रहस्योन्मुखी दृष्टि साभा प्रवृत्ति नै हो' (अधिकारी, २०७१ : ५९-६०) । यसै प्रवृत्तिबाट नै उनीहरूले अतीतको यात्रा गर्दै आध्यात्मिक भाव जगाएका छन् ।

स्वच्छन्दतावादीहरूले जगत् तथा माया चिन्तन, ईश्वर चिन्तन, मोक्ष चिन्तन र जीव तथा ब्रह्म चिन्तनलाई पनि प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । जीव जड तत्त्वदेखि इतर अनादि, अनन्त, शाश्वत र मायाको वशमा पर्ने तत्त्वको रूपमा चिनिन्छ भने ब्रह्म सगुण र निर्गुण गरी दुई किसिमका छन् । सम्पूर्ण जगत्को आदिकारण, पर्यावसानको आश्रय स्थलका रूपमा ब्रह्मलाई लिइएको पाइन्छ । स्वच्छन्दतावादीहरूले आत्मा, ब्रह्म, प्रकृति, माया, विद्या, अविद्या, मन, चित्त, बुद्धि, अहङ्कार, यज्ञ, अनुष्ठान, क्षर-अक्षर, ज्ञान-अज्ञान, बन्धन-मोक्ष आदि अनेक विषयलाई समेत प्रस्तुत गरेका छन् । आत्माको नित्यताप्रतिको निष्ठा, जगत्को अनित्यताको प्रतिपादन, पुनर्जन्म र कर्मवादी चिन्तन, दुःख र सांसारिक बन्धनको मुख्य

कारण अज्ञान, जीवनको चरम लक्ष्य मोक्ष प्राप्ति, आस्तिक चेतना वा आस्तिकता, स्वर्ग र नरकको स्वीकृति, संसारको मूल कारण बह्म र जीवको एक मात्र आश्रय ईश्वरको भक्ति, शरणगति र प्रपत्ति तथा आध्यात्मिक सन्दृष्टि स्वच्छन्दतावादी आध्यात्मिकता हो ।

२.५.९ साङ्गीतिकता

स्वच्छन्दतावादले काव्यगत गीतिमयता, लयात्मकता, गेयात्मकता वा सङ्गीतात्मकतामाथि विशेष जोड दिन्छ । स्वच्छन्दतावादी काव्यकृतिमा अन्तः प्रेरणा, भावमयता, निर्वाध प्रवाह, स्वतः स्फूर्त हृदयोद्गार, लोकगीतितत्व आदिका आधारमा साङ्गीतात्मकताको सफल प्रबल प्रवाह भएको हुन्छ । आन्तरिक र बाह्य समानान्तरता; अनुप्रासजन्य शब्दालङ्कार; लय र बद्ध, मुक्त छन्द एवम् विचलनका कारणबाट रचनामा साङ्गीतिकता रहेको हुन्छ ।

‘सङ्गीत आदिम समयदेखि नै मानवीय संवेगको वाहक बनेको छ र सङ्गीतको अस्पष्टता अनुभूति वा भावकै अस्पष्टता र जटिलतासँग सम्बन्धित छ अनि शब्दशैयाले चाहिँ भाव सङ्गीतलाई स्पष्टता दिन्छ । भाव सङ्गीत शुद्ध सङ्गीतको तुलनामा केही कमजोर अवश्य हुन्छ र पदावलीले भाव सङ्गीतलाई अनुसरण गर्दछ । हेर्डरले सङ्गीतलाई आवेगको अभिव्यक्ति ठान्दै कवितालाई आत्माको सङ्गीत स्वीकारेका छन्’ (त्रिपाठी, २०६५ : १६३) । भाषाका स्वर, व्यञ्जन वर्णगत ध्वनिहरूको सम- विषम वितरण प्रक्रियामा देखिने चरण या पङ्क्ति गति-यतिबाटै लयको थालनी हुन्छ र भाषाका पङ्क्ति-पङ्क्ति पुञ्जका उच्चारण वा श्रवणगत समयक्रम या आवृत्तिगत सुनिश्चितता र अनुप्रासीयता जस्ता लय व्यवस्थाले कृतिमा साङ्गीतिक चेतनालाई सशक्त बनाएको हुन्छ भने सामान्य भाषाका आधारभूत नियमहरूको सेरोफेरोमै रहेर पनि रागात्मक, व्यञ्जनात्मक र लयात्मक भाषाको प्रयोग तथा भाषाका वर्णदेखि अनुच्छेद निर्माणसम्मका संरचनामा विचलनसमेत हुने हुनाले रचनामा साङ्गीतात्मकता रहेको हुन्छ एवम् रचनामा शब्दको विन्यास लयका माध्यमबाट गरिएको हुन्छ, जसले गर्दा साङ्गीतिक चेतना निर्माण हुन्छ र यो अर्थपक्षसँग पनि जोडिएको हुन्छ भन्ने मत स्वच्छन्दतावादीहरूको रहेको छ; तसर्थ स्वच्छन्दतावादीहरूले पदलालित्य, लाक्षणिकता, साङ्केतिकता, प्रतीकात्मकता, चित्रात्मकता, स्वच्छन्द छन्द योजना तथा नवीन अलङ्कारहरूको प्रयोग एकसाथ गरेका हुन्छन् (तिमल्सेना, २०६४ : ५५-५६) । ‘लय वा सङ्गीत कला र काव्यमा मात्र नभई मानवीय जनजीवनका प्रत्येक क्षण र जीवन जगत्का

सारा गतिविधि स्वयम् लयपूर्ण हुन्छ र तिनको अनुभव लयात्मक रूपमा गर्न सकिन्छ । यसर्थ सर्वव्यापी रूपमा रहेको लय वा सङ्गीतको र मानवीय सामान्य जनजीवनको बिच निकट सम्बन्ध रहेको कारणले पनि कला, काव्यको क्षेत्रमा लय वा सङ्गीतको विशेष भूमिका रहेको छ' (लुइटेल्, २०५० : १३६) । कोमलकान्त पदावली या शब्दसौन्दर्य, गीतिचेतना एवम् भावानुरूप शब्दचयन स्वच्छन्दतावादी साङ्गीतिकताको अभिलक्षण हो ।

स्वच्छन्दतावादी रचना सुख दुःखका रागमय उद्गारहरू निष्कपट र निर्बाध रूपमा अभिव्यक्ति हुने हुँदा गीतिमय तथा सङ्गीतमय हुन्छ । स्वच्छन्दतावादीहरूले भावमयता, सहजता, स्वतः स्फूर्ततालाई महत्त्व दिएका छन् र यसैकारणबाट कृतिमा हार्दिकता वृद्धि भई सङ्गीतात्मक भङ्कारको मधुर स्वाद एवम् निनाद उत्पन्न हुन्छ । उनीहरूको विचारमा साहित्यिक कृति प्रबल मनोवेगको परिणाम हुने हुँदा स्वतः साङ्गीतिक हुन्छ ।

परिच्छेद - तीन

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा प्रकृतिचित्रण र सौन्दर्यात्मकता

३.१ विषय प्रवेश

प्रकृतिमा चेतनाको आरोपण गरी प्रकृतिलाई मानव समरूपमा हेर्ने मानवलाई प्रकृतिको स्वभाविक तथा निश्चल रूपहरूसँग परिचित गराउँदै जड वा स्थीर प्रकृतिमा मानव हृदय तथा मानव मूल्यको खोजी स्वच्छन्दतावादीहरूको आम प्रवृत्ति हो । प्रकृति र मानव बिचको तादात्म्य सम्बन्ध स्वच्छन्दतावादी काव्यकलामा नै भएको हो र यसै प्रकृतिको सहायताले स्वच्छन्दतावादी कविहरूले आशा-निराशा, कुण्ठा-पीडा, हर्ष-दुःख, वेदना-सहानुभूति, शान्तिकामना-विद्रोहात्मकता आदि अनेकौं मानवीय इच्छा आकाङ्क्षा वा मनोभावहरूलाई अभिव्यञ्जित गरेका हुन्छन् । प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहमा पनि प्रकृतिको सौम्य र रौद्र स्वरूपको चित्रणका साथै प्रकृतिलाई मानवीकरण समेत गरेको पाइन्छ । प्रकृतिको आन्तरिक स्वरूपको चित्रणका साथै प्रकृतिलाई माता, भ्रातृ र सखीका रूपमा समेत चित्रण गरेको पाइन्छ भने रुसोको प्रकृतितर्फ फर्क भन्ने चिन्तनको समेत प्रस्तुति पाइन्छ ।

प्रकृतिलाई विषयवस्तुको मुख्य स्रोत देख्ने स्वच्छन्दतावादी कविहरूले इन्द्रिय संवेद्य सौन्दर्यको प्रस्तुति गरेका हुन्छन् एवम् सौन्दर्यबाट मोहित हुँदै सौन्दर्यको प्रशंसा समेत गरेका हुन्छन् यसर्थ प्रस्तुत सङ्ग्रहमा पनि यिनै सौन्दर्यचेतनाको प्रबल चित्रण पाइन्छ । अतः यस परिच्छेदमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहमा पाइने प्रकृतिचित्रण र सौन्दर्यचेतनाको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ प्रकृति चित्रणका विविधतामय स्वरूपका आधारमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषण

स्वच्छ, सरल, स्वभाविक र शान्त प्राकृतिक रूप प्रकृतिको सौम्य रूप हो र यसैका आधारमा प्रकृतिको सौम्य एवम् क्रोधावस्थामा उत्पन्न हुने भयङ्कर रौद्रको रूपका आधारमा र मानवीय कार्य, गुण, स्वभाव आदि प्रकृतिमा पनि देखिनु र प्रकृतिले पनि मानवीय कार्य सम्पादन गर्नु प्रकृतिको मानवीकरण हो, यसका आधारमा प्रकृति चित्रणको विश्लेषण यहाँ

गरिएको छ । साथै कवि आफू प्रकृतिबाट प्रभावित भई त्यसको चित्रण गर्नु आत्मपरक प्रकृति चित्रण हो यही प्रकृतिको आन्तरिक स्वरूपको आधारमा र प्रकृतितर्फ फर्क भन्ने रुसोको चिन्तनको आधारमा यहाँ प्रकृति चित्रणको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२.१ प्रकृतिको सौम्य रूपको चित्रण

भौतिक तथा परिवर्तनीय संसारलाई अनित्य ठानी ईश्वरको वा सत्यको शरणमा पुऱ्याउने स्रोत प्रकृति हो । स्वच्छ, सरल, स्वभाविक र शान्त प्राकृतिक रूप प्रकृतिको सौम्य रूप हो र कवितामा काम, क्रोध आदिको त्याग; रोमाञ्च र समभावको प्रस्तुति एवम् घृति, निर्वेद, यति, स्मृति, हर्ष, स्मरणका साथै आश्रम, तीर्थ स्थल, एकान्त समय, वन, वातावरण; सत्सङ्ग स्थल आदिको सुन्दर वर्णन पाइन्छ भने त्यो प्रकृतिको सौम्य रूपको वर्णन हो र जसले मानवीय मनमा शमको जागृति समेत गर्दछ (सिग्देल, २०५८ : १५८) । **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का 'माघको खुलेको बिहानको जप' 'वसन्तपूर्णमाप्रति' 'सावन' 'वर्षा' 'शुक्रवार एघार बजे राती' 'एक बिहान' 'दोर्जीलिङको बाघचूलीमा' 'पोखरा' आदि कवितामा प्रकृतिको सौम्य रूपको चित्रण पाइन्छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहको 'वसन्तपूर्णमाप्रति' कवितामा प्रकृतिको सौम्य स्वरूपको वर्णन छ । कविको रचनात्मक आत्मनियन्त्रण देखापर्ने प्रस्तुत कवितामा वसन्तपूर्णमाले ज्वरजर्जर जगत्का निमित्त अमृतमय वरदान स्वरूप हिमालभरि औषधी छुँछुँ भन्दै प्रकृतिको सौम्य रूपको चित्रण गरिएको छ ।

मृत्युभन्दा परतिर लग्ने तिम्रो मोहन, मृदु मुसकान !
औषधी विरुवा छुँछुँरौँ रसले भिजाई
हिमालभरि !
ज्वर जर्जर यो जगमा दी अमृतमय वरदान !
अमृतवनकी मालिनी मुस्क !
संसार निदाउँछुँ निर्भयतामा मृत्युलोकमा सुधा स्वपनी !
तिम्रो छहारीमुनि...
फुल्दी धरामा कोमल हाँस्दी कोमल !
कोमल खिलखिल !

(वसन्तपूर्णमाप्रति)

प्रस्तुत कवितांशमा छहारीमुनि निर्भयतासँग निदाउने सुविधा मनुष्यलाई रौद्र प्रकृतिले नभई सौम्य प्रकृतिले प्रदान गरेको छ । यस क्षण अमृतमय हुन्छ । यस्तो क्षणमा मनुष्यले मृत्युको भयलाई समेत बिसर्ने गर्दछ । हाँसिरहेकी कोमल प्रकृतिको दर्शनबाट मनुष्यले मृत्युको भय समेत बिसर्न्छ भन्दै प्रकृतिलाई संसारिक ज्वरको शमनकर्ताको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अतः प्रस्तुत कवितांशमा सौम्य प्रकृतिको चित्रण सहित प्राकृतिक सौन्दर्य-माधुर्यप्रतिको आकर्षण पाइन्छ । ‘शुक्रवार एघार बजे राती’ कवितामा पनि प्रकृतिको सौम्य रूपको प्रस्तुति पाइन्छ ।

आज शुक्रवारको भो एघार राती
 धन्य ! मुक्ति जाती !
 सानो यो निर्वाण मेरो,
 एक घडीको साथी !
 सकल प्राणी सुत्दछन्,
 दिन छ मेरो जाती ।

(शुक्रवार एघार बजे राती)

प्रस्तुत कवितांशमा कविले सानो निर्वाण पाएका छन् । यस समयमा सकल प्राणीहरू सब चीर निदमा परेका छन्, त्यसैले रात सन्नाटामय छ । कविले निर्वाण प्राप्त गर्ने सफलता रात्री प्रहरको शान्त र सौम्य प्राकृतिक वातावरणले गर्दा सम्भव भएको हो । यसर्थ प्रस्तुत कवितांशमा निर्वाणको उद्दीपनका रूपमा सौम्य प्रकृतिको प्रस्तुति पाइन्छ । ‘दोर्जीलिङको बाघचूलीमा’ कवितामा पनि प्रकृतिको सौम्य रूपको चित्रण पाइन्छ ।

काञ्चनजङ्घा लेक भरिभर
 ब्राह्ममुहूर्तमा मिरमिर, मिरमिर,
 आँग जोरी भेडा उँगछन्, दलका दल,
 पाठा, माउ सब, बादलका,
 निश्छल !...
 बिउँफिन लागे पलपल !

(दोर्जीलिङको बाघचूलीमा)

प्रस्तुत कवितांशमा कविले कञ्चनजङ्घाको लेकमा उठ्दै गरेको ब्राह्ममुहूर्तको बादललाई भेडाको पाठा, माउ ब्यूँभेको रूपमा उपमामय वर्णन गर्दै सूर्योदयको उपक्रमलाई सुन्दर, मनमोहक, मृदुल र सौम्य रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उषा, अरुणिमा पछि सूर्योदय हुन लागेको समयमा बादलका टुक्राहरूको आकृतिले समय विमुग्ध छ । यस्तो विमुग्ध बनाउने शान्तमय क्षणको सौम्य प्रकृतिचित्रण प्रस्तुत कवितांशमा पाइन्छ । 'यो कवितामा कलरिजको 'कुब्ला खाँ'मा जस्तो सूर्योदयमा अनौठो तरिकाको आश्चर्य भएको छ । किन भने यहाँ एकै ठाउँमा सूर्य र हिउँ अवस्थित छ । यो एउटा 'कुब्ला खाँ' को नेपाली स्वरूपको कविता हो' (श्रेष्ठ, २०४९ : १६५) । प्रकृतिका विविध रूपहरूमध्ये सुन्दर, मनमोहक र मृदुल रूप प्रकृतिको सौम्य रूप हो र **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**मा यस रूपको प्रबल प्रस्तुति रहेको छ ।

३.२.२ प्रकृतिको रौद्र रूपको चित्रण

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा क्रान्ति तथा आन्दोलनका सन्दर्भहरू प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । हुरी, बतास, वर्षा, बादल, नदी आदि प्राकृतिक स्वरूपलाई रौद्र रूपमा समेत प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । रौद्रको अर्थ क्रोधावस्थामा उत्पन्न हुने भयङ्कर रूप हो । 'जब मानिसमा क्रोध उत्पन्न हुन्छ त्यसको प्रतिफलको रूपमा रौद्र रूपको प्रकट हुन्छ । काव्य वा साहित्यमा विभिन्न युद्ध, क्रान्ति, सङ्घर्ष आदिको वर्णन गर्दा रौद्र रूपको अभिव्यक्ति हुन्छ' (सिग्देल, २०५८ : १५५) **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का 'भञ्ज्याप्रति' 'हुरीको गीत' 'सघन तमिस्राप्रति' 'हुरीपछिको गृहागमन' 'उघेर विघ्रेको विहान' आदि कवितामा प्रकृतिको रौद्र रूपको चित्रण पाइन्छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहको 'भञ्ज्याप्रति' कवितामा प्रकृतिको रौद्र रूपको चित्रण पाइन्छ । प्राकृतिक प्रतीक र परम्परागत पौराणिक बिम्बको नवीन प्रयोगका साथै कतिपय नवीन बिम्बको पनि उद्भावन गरिएको प्रस्तुत कवितामा कविले मुख्यतया भञ्ज्यालाई सम्बोधन गर्दै त्यससित घनको भाँक्रा फिँजारेर आउन र पृथ्वी एवम् पृथ्वीवासीको शोधन गर्न अनि यहाँको शेष शिशिर र सामाजिक दैन्य-वैषम्य तथा अन्याय-अत्याचार एवम् शोषण-उत्पीडनको विनाश गर्न प्रकृतिको माध्यमबाट आह्वान गरिरहेका छन् ।

आ ! फिँजारी घनका भाँक्रा, सगर-सागर गाँसी !

उग्ररुपिणी ! प्रलयसदनि ! वर्षाकी वेदनाराशि !

नाश् रे शेष शिशिर, भँडारी ! शोध् रे पृथ्वी-वासी ।
नाची नागिनी बिजुली ! स्वर्गले डसिई, क्रन्दन गायो !;
नर-भविष्य बदलीमा छ ! निफन्दे सृष्टिको डाली !...
ऋतु वसन्त हाँस्छ, मधुर, शिशिर हुन्छ अन्त !

(भञ्जनाप्रति)

प्रस्तुत कवितांशमा कविको दृष्टिमा भञ्जनाले शोषण मुटुमा मृत्युको असिना फाली सृष्टिको डाली निफनेपछि शिशिरको अन्त्य हुन्छ र नवीन एवम् मधुर ऋतु वसन्तको अभ्युदय हुन्छ । यस प्रकार भञ्जनाको प्राकृतिक क्रियासँग क्रान्तिकर्मको समीकरण गर्न खाजिएको प्रस्तुत कवितामा प्रकृतिपरक उग्र सौन्दर्यचेतका साथै पृथ्वीको सामाजिक दैन्य-वैषम्य तथा अन्याय-अत्याचार र शोषण- उत्पीडनप्रतिको विद्रोह चेतका साथै प्राकृतिक रौद्र रूपको सुन्दर प्रस्तुति रहेको पाइन्छ । यस्तै 'हुरीको गीत' कवितामा पनि प्रकृतिको रौद्र रूपको प्रस्तुति रहेको छ ।

नाश र निर्माण चक्रका मेरा बाफका उठ्दछन् धूली,
नागिनी भिल्का भिल्केर ठुँगछन् निशाका उरमा दी शूली !...
शिखरसिंह गर्जन्छन् तोड्न अँधेरी युगका कारा
दिनको स्वर्णिम शहीदी च्यानमा वर्षन्छन् जल भै तारा...
सत्यलाई गर्छु अभिषेक भूमा, स्वर्गका भरीका जलले
म नारसिँही शक्तिको माऊ युग-निशा हाँक्दछु बलले ।

(हुरीको गीत)

प्रस्तुत कवितांशमा मूर्त हुरी र अमूर्त विद्रोह चेतको साँधमा रहेको तथा हुरीका शाश्वत सन्दर्भ र अर्थचित्रद्वारा अमूर्त विद्रोहचेतको मूर्तीकरण र शाश्वत विद्रोहचेतको अभिव्यञ्जनाद्वारा मूर्त हुरीको अमूर्तीकरण गरिएको प्रस्तुत कवितामा हुरीले धर्तीका र विद्रोहचेतले समाज जीवनका विसङ्गति र फोहोरहरूलाई पखालेर बढारेर सृजन नवजीवनका मूल सौन्दर्यबीजहरूलाई परिपोषित गर्ने कुरा स्वतः सिद्ध छ भने हुरीका यिनै शाश्वत सन्दर्भहरू उठाउँदै कविले आफ्नो विद्रोहचेतको अभिव्यञ्जना गरेका छन् । सामाजिक परिवर्तनका लागि कविले प्रस्तुत कवितांशमा प्रकृतिको रौद्र रूपलाई साथ लिएर

विद्रोहचेतको अभिव्यञ्जना गरेका छन् । अतः प्रस्तुत कवितांशमा प्रकृतिको रौद्र रूपको सुन्दर प्रस्तुति भएको छ ।

३.२.३ प्रकृतिको आन्तरिक स्वरूपको चित्रण

स्वच्छन्दतावादी कविहरूले प्रकृतिको विभिन्न पक्षको चित्रण गरेको पाइन्छ । ‘कवि आफू प्रकृतिबाट प्रभावित भई त्यसको चित्रण गर्नु आत्मपरक प्रकृति चित्रण हो । प्रकृति चित्रण मुख्यतः स्वच्छन्दतावादी कविको आत्मपरक अभिव्यक्तिकै उपजका रूपमा रहेको हुन्छ । प्रकृतिको विराट्सत्ताले कविमा जस्तो प्रभाव पार्दछ त्यसलाई प्रस्तुत गर्नु प्रकृतिको आन्तरिक स्वरूपको चित्रण हो’ (त्रिपाठी, २०३४ : ३११) । प्राकृतिक सौन्दर्यको कविले जस्तो आत्मानुभूति गर्छ त्यसमा कुनै प्रकारको परिष्कार, परिमार्जन वा सजधज नगरी मनमय रूपमा प्रकृतिको चित्रण गर्नु नै प्रकृतिको आन्तरिक स्वरूपको चित्रण हो ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका ‘इन्द्रेणी’ ‘नीलकाँटाको आवाज’ ‘माघको खुलेको बिहानको जप’ ‘फूलको कोपीप्रति’ ‘पानी’ ‘रातकी आत्माप्रति’ ‘एक असारको बिहान’ ‘सावन’ ‘फागुन फुल्ल संसार सारा’ ‘एक बिहान’ जस्ता कविताहरूमा प्रकृतिको मनमय वा आन्तरिक स्वरूपको चित्रण पाइन्छ । लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहको ‘वैशाख चतुर्दशीको चाँदनीसँग’ कवितामा प्रकृतिको मनमय वा आन्तरिक स्वरूपको चित्रण पाइन्छ ।

“ए जुन ! दिन के ?” “घाउ, घाउ ?”

“रात के प्यारी ?” “मलम, मलम ?”

स्वपना, विपना, शवनम

(वैशाख चतुर्दशीको चाँदनीसँग)

प्रस्तुत कवितांशमा भनिएको छ की जुनको तुलनामा घाम वा सूर्य तेजिलो हुन्छ, घामले पोल्छ तसर्थ पीडा हुन्छ । घाउले जस्तो पीडा दिन्छ, दिनको घाम वा सूर्यले पनि त्यस्तै पीडा दिन्छ । रातको जुन घाम वा सूर्यको तुलनामा आनन्ददायक हुन्छ र यसबाट शान्ति मिल्छ, यस्तै शान्ति घाउमा मलमले दिन्छ र शान्ति सुन्दर पनि हुन्छ भन्दै जुन र घामको मनमय प्रस्तुति प्रस्तुत कवितांशमा भएको छ । ‘सालपाते फट्याङ्गोलाई’ कवितामा पनि प्रकृतिको आन्तरिक स्वरूप वा मनमय चित्रण पाइन्छ ।

कस्तो सफल वाह ! तेरो समाधि
यो अङ्कुर,
सहस्र संवत्सर भर विकसिस्
जिइस तँ,
व्यापी क्षणभङ्गुर !
पतङ्ग मरे कति, पलङ्ग मरेन,
त्यसको विकस्यो अङ्कुर !

(सालपाते फट्याङ्गोलाई)

प्रस्तुत कवितांशमा मनुष्यको अनित्यता र प्रकृतिको नित्यताको मनमय चित्रण छ । सहस्र संवत्सरदेखि सालको रूख जीवित छ, उसले अनेकौँ समयलाई देखेको छ । उसको जीवनलीला क्षणभङ्गुर छैन । सालको रूखले मनुष्य र सालपाते फट्याङ्गो अनेकौँ फटाएको छ । तर पनि सालको रूख जीवित छ । यस्तो प्रकृतिको जीवितताले कविलाई प्रभावित पारेकोले उनी प्रकृतिको समाधि सफल भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गर्छन् । अतः कविले प्रकृतिको अविरल प्रवाहको मनमय प्रस्तुति प्रस्तुत कवितांशमा गरेका छन् । यस्तै प्रकृतिको मनमय चित्रण 'सावन' कवितामा पनि पाइन्छ ।

आज काँचको सङ्गीतमण्डप, लच्केको सघन भारी
आज धरणी-स्वर्गको विहा विजुली भिल्कालाई भारी
आज फूल र रेशमको दिवस विहगमालाको लुर्कन
गा रे सावन-बादल पन्छी, परम, पागल मात !
आज सावन ।

(सावन)

प्रस्तुत कवितांशमा पानी परेको कुरालाई काँचको सङ्गीत मण्डपको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तो पानी पराइले स्वर्ग र धर्तीलाई जोडेको छ, वा स्वर्ग र धर्तीको विवाह पानी परेकोबाट सम्पन्न भएको छ, र यसमा मेघ गर्जेको प्रसङ्गलाई विवाहमा बाजा बजेको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तो समयले कविलाई द्रवित तुल्याई मात चढेको छ, र उनी विहगमालाको लुर्कनले पागल समेत बन्न पुगेका छन् । अतः सावनको पानी परेको प्राकृतिक

दृश्यले कविलाई प्रभावित पारेकाले कविले प्रकृतिको मनमय वा आन्तरिक स्वरूपको सशक्त चित्रण गरेका छन् । यस्तो चित्रण स्वच्छन्दतावादीहरूको प्रवृत्ति नै हो ।

३.२.४ प्रकृतितर्फ फर्क चिन्तनको चित्रण

मानव र मानवेत्तर प्रकृतिलाई एकै रूपमा हेर्ने यान्त्रिकीकरणबाट रुग्ण र कृतिम बन्दै गरेको मानवीय सभ्यतामा 'रुसोले प्रकृति र मानवलाई नयाँ सन्दर्भमा व्याख्या गर्ने काम गर्दै मानिसलाई प्रकृतितर्फ फर्कन आग्रह गरे । रुसोको दृष्टिमा मानवीय जीवनको मूल आधार नै प्रकृति हो यसबाट मानवले सामाजिक रुग्णता र मानसिक विक्षिप्तताबाट मुक्ति पाउँछ' (अधिकारी, २०७१ : ६०-६१) । स्वच्छन्दतावादीहरूले समाज मानवीय स्वभाव अनुकूल नभएकाले मानवलाई प्रकृतितर्फ फर्कन आग्रह गरेको पाइन्छ ।

समाजमा विभिन्न किसिमका ताप, पीडा, व्यथाबाट जीवन चलाउन विविध बन्नुपर्ने हुँदा प्रकृतिले यी सबै ज्वरहरूको शमन गरी मान्छेलाई शान्ति दिने गर्दछ भन्ने स्वच्छन्दतावादीहरूले प्रकृतितर्फ फर्कन आग्रह गरेका छन् । लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'रानीवनमा' 'ज्वरशमना प्रकृति' लगायतका कवितामा यस चिन्तन पाइन्छ । 'रानीवनमा' कवितामा प्रकृतितर्फ फर्क चिन्तन रहेको छ ।

पर छन् ईट, पर छन् चून !

बोधो, अन्धो !

रानीवन छन् अविकृत युगकी

मिरमिर कहानी सानी -

जसकी दिदी हुन वृन्दा !

(रानीवनमा)

प्रस्तुत कवितांशमा रानीवनलाई वृन्दावनको बहिनीका रूपमा हेरिएको छ । वृन्दावनको सुरम्य अटवीले मानवीय स्वभावलाई परिपोषित गर्छ । तसर्थ रानीवन ईटा, चून, ढुङ्गाको कङ्क्रीट होइन, कङ्क्रीट अन्धो र बोधो हुन्छ, यसले मानवलाई सहयोग गर्दैन । यस्तो अन्धो बोधो समाजमा विकृति र विसङ्गतिको पहाड चुलिएको हुन्छ । तसर्थ विकृति र विसङ्गतियुक्त अन्धो र बोधो समाजमा रहनुभन्दा सुरम्य अटवीमा फर्कन वा अविकृति रानीवनमा फर्कन प्रस्तुत कवितांशमा आग्रह गरिएको छ । यस्तै 'ज्वरशमना प्रकृति'

कवितामा प्रकृतितर्फ फर्क भन्ने चिन्तन सशक्त पाइन्छ । मानवीय ज्वर प्रकृतिवियोग वा अति सांसारिकताको परिणाम हो । प्रकृतिबाट विच्छिन्न भई सभ्यता र उन्नतिको भरेड चढ्ने क्रममा अझै गरिबीको प्रकोप, गन्धा हृदय, अन्धो दृष्टि र कुत्सित स्वभावले आक्रान्त रहेको मानिसले जीवनमा अभाव, ताप, दुःख, वेदना र विफलताजस्ता ज्वरहरूलाई भोग्न पर्छ । त्यसैले यी सांसारिक ज्वरबाट मुक्तिका निम्ति प्रकृतितर्फ फर्कन कवितांशमा आग्रह गरिएको छ ।

चून र ईट संसार होइन, गणित हिसाब
दिवस अन्धा, हृदय गन्धा
निधारमा हाम्रो संसारी जरो, कुत्सित स्वभाव ! ...
रोगायो मानिस गिरिवनबाट पुगेर सुदूर ।
(ज्वरशमना प्रकृति)

प्रस्तुत कवितांशमा चून र ईट भौतिक सम्पति तथा गणित हिसाब सांसारिक लेनदेन नाफानोक्सानलाई सब थोक ठानेर मानिस जति जति गिरिवन प्रकृतिबाट टाढिन्छ उति उति सांसारिक ज्वरले रुग्ण बन्छ भन्ने चिन्तन प्रस्तुत भएको छ । तसर्थ सांसारिक ज्वरबाट मुक्तिका लागि मानिसलाई प्रकृतितर्फ फर्कन प्रस्तुत कवितांशमा आग्रह गरिएको छ ।

३.२.५ धातृ र ज्ञान एवम् शिक्षाको प्रतीकका रूपमा प्रकृतिचित्रण

स्वच्छन्दतावादीहरूले प्रकृतिलाई कतै साथी, कतै माता, कतै गुरु, कतै प्रेमिका, त कतै ईश्वरीय सत्ताका रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ यसर्थ स्वच्छन्दतावादी कविहरूले प्रकृतिका डाँडाकाँडा, वनजङ्गल, खोला, नाला, नदी, पर्वत, घाम, पानी, बादल, रूख, विरुवा, पशु पक्षी, खुला मैदान, चउर आदिलाई जननी, भगिनी, सङ्गिनी, सञ्जीवनी, सम्मोहिनी र शरणदायिनीका साथै ज्ञान र शिक्षाका प्रतीकका रूपमा समेत चित्रण गरेको पाइन्छ (शर्मा, १९९० : ३) । लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'ज्वरशमना प्रकृति' र 'दोर्जीलिङ्गको बाघचूलीमा' कवितामा प्रकृतिलाई जननी, भगिनी, सङ्गिनी, सञ्जीवनी, धातृ, सम्मोहिनी र शरणदायिनीका साथै ज्ञान र शिक्षाका प्रतीकका रूपमा समेत चित्रण गरेको पाइन्छ ।

‘ज्वरशमना प्रकृति’ कवितामा भनिएको छ कि प्रकृतिसँगको वियोग नै ज्वर वा तापको कारण हो तसर्थ प्रकृतिसँगको पुनः सम्पर्क र प्रकृतिको शीतल उपचारबाट ज्वरको शमन हुन्छ । प्रकृतिसँगको विरहको ताप नै ज्वर हो र प्रकृतिसँगको पुनःसम्पर्क वा पुनर्मिलन नै त्यसको शीतल उपचार हो । ज्वरको उपचार प्रक्रियामा प्रकृतिलाई सखी, प्रेयसी वा धात्री र माताको रूपमा चित्रण गरी यसबाट शान्ति, स्नेह मिल्ने प्रस्तुत कवितांशमा चित्रण गरिएको छ ।

प्रकृतिदेवी काम गर्छिन् कहीं नजरका घेरामा
बादल-फूल लगाउन भूल पृथ्वीका डेरामा
कलिला करले मुसार्छिन् मलाई हावाले निधारमा,
जुन वायु नीला वनबाट धाउँछ भोपडी किनारमा,
कलिलो स्पर्श ! कलिनी सँगै ! एकान्त गुल्जार छ !
संसारको जरो रन्केको जब शीतल निधार छ !

(ज्वरशमना प्रकृति)

प्रस्तुत कवितांशमा प्रकृतिमा आरोपित परिचारिकाभाव, सखीभाव तथा मातृभावको संयुक्त बिक्वमा उनको देवीत्व स्थापित भएको छ । ज्यादा संसारिकताले रन्केको निधारलाई शीतल बनाउने प्रकृति एउटा वरदान हो । निधारको संसारी जरो र कुत्सित स्वभावको औषधी प्रकृति नै हो । बाह्य वातावरणमा व्याप्त प्रचण्ड आतपको ज्वरबाट मानिस लगायत समस्त वनस्पति र जीवनजगत्मा व्याप्त ताप तथा सांसारिक अतिसंलग्नताको फलस्वरूप मानवीय चेतनामा उत्पन्न हुने दैन्य, क्षुद्रता, उत्पीडन अमितसुन्दरी, अतिशीतल प्रकृतिदेवीको औषधोपचार, सेवा सुसारबाट शमन हुने र त्यो सेवा शुश्रूषा प्रकृतिले परिचारिका, सखी, जननीको भूमिकामा सम्पादन गर्ने भन्दै जननी, भगिनी, सङ्गिनी, धातु, सञ्जीवनी, सम्मोहिनी र शरणदायिनीको रूपमा प्रस्तुत कवितांशमा प्रकृतिलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका ‘दोर्जीलिङको बाघचूलीमा’ कवितामा प्रकृतिलाई शिक्षा एवम् ज्ञानको प्रतीकको रूपमा चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

वेद जन्मियो कमलपत्रमा उ त्यो कुनामा !

उ त्यो कुनामा !

ज्ञान वैरियो किरणहरू भैं धन-तनमा उ !

आँशु-बुनामा

.....
एक दर्शनमा ज्ञान अनन्त छ

एक वाणीमा वेद हजार !

धर्म यसै गरी जन्मे होलान्,

साहित्य, कला औ संसार !

(दोर्जीलिङको बाघचूलीमा)

प्रस्तुत कवितांशमा प्रकृतिलाई ज्ञान र शिक्षाका प्रतीकका रूपमा चित्रण गरिएको छ । संसारको विहङ्गम ज्ञानको स्रोत वेद प्रकृतिको सुरम्य कुनामा अवस्थित कमलपत्रमा जन्मिएको र प्रकृतिमा ज्ञान प्रकाशका किरण भैं वैरिने कुराको प्रस्तुति प्रस्तुत कवितांशमा छ । प्रकृतिको एक दर्शनमा अनन्त ज्ञान जन्मिएको, प्रकृतिको एक वीणामा हजार वेद जन्मिए भैं धर्म, कला र संसारको स्रोत पनि प्रकृति नै भएको विचारको सशक्त प्रस्तुति कवितांशमा प्रस्तुत गरी प्रकृतिलाई ज्ञान र शिक्षाको प्रतीकको रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्रकृतिलाई शिक्षालय र फूलहरूलाई अध्यापकको रूपमा हेर्दै प्रकृतिमा अनन्त रहस्य भएको धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसै गरी उनले प्रकृतिबाट नै शान्ति र सौन्दर्य प्राप्त हुने दृष्टिकोण अगाडि सार्दै प्रकृतिलाई मानवसभ्यताको मूल आधार मानेको देखिन्छ ।

३.३ सौन्दर्यात्मकताका आधारमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषण

आँखाका निम्ति रूप, नाकका निम्ति गन्ध, कानका निम्ति ध्वनि, जिब्रोको निम्ति अस्वाद वा रस र छालाका निम्ति स्पर्शजस्ता संवेदनाको प्रचुरता नै इन्द्रिय संवेद्यता हो । सौन्दर्यको परिचर्या, पुजा वा अर्चना गर्नु नै सौन्दर्यको उपासना हो । यिनै सौन्दर्यको उपासना र इन्द्रिय संवेद्य सौन्दर्यका आधारमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको सौन्दर्यचेतनाको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३.१ इन्द्रिय संवेद्य सौन्दर्य चित्रण

स्वच्छन्दतावादीहरूले स्थूल सौन्दर्यबाट सूक्ष्म सौन्दर्यको खोजी गर्दै प्रकृतिलाई नै सौन्दर्यको अविनाशी स्रोतका रूपमा लिने गरेका छन् । 'सौन्दर्यको अनुभूति गर्न संवेदनशीलता र इन्द्रियमा ग्रहणशीलता हुनु पर्छ भन्ने स्वच्छन्दतावादीहरूको मान्यताका कारण काव्यकृतिमा रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, ध्वनिसँग सौन्दर्यलाई यिनीहरूले सशक्त रूपमा अभिव्यक्ति गरेको पाइन्छ' (शर्मा र लुइटेल्, २०६१ : २८७-२८८) । आँखाका निमित्त रूप, नाकका निमित्त गन्ध, कानका निमित्त ध्वनि, जिब्रोको निमित्त आस्वाद वा रस र छालाका निमित्त स्पर्शजस्ता संवेदनाको प्रचुरता नै इन्द्रिय संवेद्यता हो ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'सालपाते फट्याङ्गोलाई' 'माल किन्दी' 'पोखरा' कवितामा रूप सौन्दर्य, 'पानी' कवितामा रस सौन्दर्य, 'एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति' कवितामा गन्ध सौन्दर्य, 'ग्रहण नुहाउँदीप्रति' कवितामा स्पर्श सौन्दर्य र 'वसन्त' 'चराको भजन' कवितामा ध्वनि सौन्दर्य पाइन्छ ।

रूप सौन्दर्य

चिल्लो ताजा हरियो सुन्दर

सालको नकली पात !

दुरुस्त रेखा, धर्सा, शिरा छन् !

(सालपाते फट्याङ्गोलाई)

अलकत्राले कालो सडक छ

नकली माल रङ्गीन भडक छ ।

(माल किन्दी)

डाँडाकाँडा, वन, नद, दरी सम्थली औ कराली

सारा छौ प्रभु सरि तिमी, दिव्य श्रीपेच डाली !

(पोखरा)

प्रस्तुत कवितांशहरूमा इन्द्रिय संवेद्य रूप सौन्दर्य पाइन्छ । रूप सौन्दर्य पञ्च इन्द्रियमध्ये आँखाले ग्रहण गर्ने सौन्दर्य हो । 'सालपाते फट्याङ्गोलाई' कवितांशमा प्राकृतिक

रूपमा सालको पातमा रेखा, धर्सा, शिरा रहेको हुन्छ र त्यो चिल्लो हुन्छ, यस्तै सालको नकली पातमा पनि त्यो रहेको छ भन्ने प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै उक्त सालको पात हरियो रङको भएको र त्यो सुन्दर छ भन्दै यहाँ रूप सौन्दर्यको प्रस्तुति रहेको छ । त्यस्तै 'मालकिन्दी' कवितांशमा अलकत्राले युक्त सडक कालो रहेको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै रूप सौन्दर्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ । 'पोखरा' कवितामा पोखराको रूपलाई प्रस्तुत गरिएको छ । पोखरामा डाँडाकाँडा, वन, नद, दरी, समथली र कराली भू-भाग रहेको र त्यो भू-भाग सुन्दर रहेको उल्लेख छ । त्यो सुन्दरता स्वर्गीय, चमत्कारपूर्ण, दैवी समेत रहेको छ । अतः प्रस्तुत कवितांशहरूमा आँखाले ग्रहण गर्ने रूप सौन्दर्य पाइन्छ ।

रस सौन्दर्य

पानीजस्तो के छ जगत्मा ?

पानी !

रानी, सब रसकी !

(पानी)

रस सौन्दर्य पञ्च इन्द्रियहरूमध्ये जिब्रोले ग्रहण गर्ने सौन्दर्य हो । प्रस्तुत पानी कवितांशमा जगत्मा सुन्दरतामा विभिन्नता रहेपनि पानीको सर्वश्रेष्ठतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । पानी बिनाको संसार असम्भव छ, त्यसैले पानी जगत्को सौन्दर्य हो । पानी जीवको जीवनका निमित्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ । जीवले जीवनमा जति रसहरूको आस्वादन गर्छन् त्यो भन्दा पानी सर्वश्रेष्ठ हुन्छ, वा त्यो अमृत समान हुन्छ, भन्दै कवितांशमा पानीलाई रानीको उपमा समेत प्रदान गरिएको छ । त्यस्तो अमृत समान पानीलाई जीवले आस्वादन गर्ने हुँदा कवितांशमा रस सौन्दर्य प्रस्तुत भएको छ ।

गन्ध सौन्दर्य

गन्ध, मलले व्योम छुन्न,

नर कुहुन्न

देखियो यो लौ तिमीमा !

(एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति)

गन्ध सौन्दर्य पञ्च इन्द्रियहरूमध्ये नाकले ग्रहण गर्ने सौन्दर्य हो । प्रस्तुत एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति कवितांशमा गन्ध सौन्दर्य पाइन्छ । च्यामिनी ऐश्वर्यसम्पन्न सुन्दरी छ तर उसलाई समाजले कुजात मानेको छ र विभिन्न प्रसङ्गहरूमा समाजले विभेद गरेको छ । तर त्यो कुजात सुन्दरीबाट प्रष्फुटन भईरहेको अत्तरले आकाशलाई बिटुलो बनाएको छैन । उसलाई छुँदा मानिसले आफूलाई विग्रिएको वा कुहिएको अनुभव गर्न पर्दैन भन्दै त्यो सुन्दरीबाट प्रष्फुटित वास्नाले वातावरण रोमाञ्चित भएको प्रस्तुतिले प्रस्तुत कवितांशमा गन्ध सौन्दर्य पाइन्छ ।

स्पर्श सौन्दर्य

पृथ्वीको हो यो गङ्गाजल !

स्नान गर !

चिसो छामोस् मूर्ख कलेवर !

(ग्रहण नुहाउँदीप्रति)

स्पर्श सौन्दर्य पञ्च इन्द्रियहरूमध्ये छाला वा त्वचाले ग्रहण गर्ने सौन्दर्य हो । प्रस्तुत ग्रहण नुहाउँदी कवितांशमा स्पर्श सौन्दर्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ । हिमालका कुना कन्दराहरूबाट प्रष्फुटित गङ्गाजल दक्षिण वाहिनी हुँदै पहाड, तराई, समुन्द्रमा पुगी विश्रान्ति लिन्छ । त्यो हिमाञ्छादित गङ्गाजल स्नान गर्न उपयुक्त हुन्छ । स्नान गर्दा छालाले गङ्गाजलको गुण चिसो अनुभव गर्छ र यस कार्यबाट ज्ञान प्राप्त हुन्छ । मूर्खहरूलाई स्पर्श गरेर ज्ञान प्राप्त गर्न भनिएको प्रस्तुत कवितांशमा स्पर्श सौन्दर्य पाइन्छ ।

ध्वनि सौन्दर्य

क्या ऋतु आयो, भू-इन्द्रेनी शश-पागल !

मौरी गुनगुन खग चञ्चल !

स्नायु चपल औ मुटु खलबल !

(वसन्त)

पङ्खमा फ्यार फ्यार, यात्रामा ग्वारग्वार बिहानी आकाशमा

विउँझी चलेका पन्छी हामी हरहर बतासमा !

चुँचुँको स्पन्दन, चीँचीँको ऋन्दन हर्ष र अतासमा

(चराको भजन)

ध्वनि सौन्दर्य पञ्च इन्द्रियहरूमध्ये कानले ग्रहण गर्ने सौन्दर्य हो । प्रस्तुत 'वसन्त' कवितांशमा ऋतुहरूमध्येको ऋतुराज वसन्त ऋतुको महिमागान छ । यहाँ वसन्तको अनुपम सौन्दर्यले पृथ्वी पागल भैँ हुन पुगेको छ र वसन्तकालीन समयमा भू-इन्द्रेनीमा देखिएको सौन्दर्यले मनुष्यको स्नायु अस्थिर र चञ्चल भएको र मुटु समेत खलबल गराउने उपक्रमहरूमा मौरीको भन्कनाहट महत्त्वपूर्ण छ । मौरीको गुनगुन भन्कारले प्रस्तुत कवितांशमा ध्वनि सौन्दर्य प्रस्तुत भएको छ । यस्तै 'चराको भजन' कवितांशमा शुभ्र, शान्त बिहानी आकाशमा एक हूल चराहरूले उडान भर्दा उनीहरूको पखेटाबाट फ्यारफ्यार ध्वनि गुञ्जायमान भएको छ । यसरी हूलका हूल चराहरूले सवार गर्दा हरहर बतास चलेको ध्वनि वायुमण्डलमा गुञ्जायमान भएको छ । यसरी बिहानी आकाशमा हर्ष र अतास सहित चराहरूले उडान भर्दा चुँचुँको स्पन्दन र चीँचीँको क्रन्दनबाट कवितांशमा ध्वनि सौन्दर्य प्रस्तुत भएको छ ।

प्रस्तुत कवितांशहरूमा अतिन्द्रिय सौन्दर्यसत्ता उद्देश्य-उपयोगिता एवम् सिद्धान्त र व्यवहारबाट मुक्त भई सहजानुभूतिमय कल्पनाद्वारा प्राप्त उच्चानन्दको स्रोत भएको पाइन्छ । प्रकृतिको विहङ्गम संसारबाट कविले इन्द्रिय संवेद्य वा ऐन्द्रिक सौन्दर्यलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । ज्ञानको स्रोत इन्द्रियहरू नै हुन् । इन्द्रियको माध्यमबाट विभिन्न किसिमका ज्ञान हाँसिल हुने हुँदा त्यो सत्य हुन्छ । यसर्थ कीट्सले भने भैँ सत्य भन्नु नै सौन्दर्य हो ।

३.३.२ सौन्दर्यप्रतिको उपासना

सौन्दर्यको परिचर्या, पुजा वा अर्चना गर्नु नै सौन्दर्यको उपासना हो । 'स्वच्छन्दतावादी काव्यकृतिमा कल्पनाको प्राचुर्यले सुन्दर भावना जताततै फिँजिएको हुन्छ साथै यिनीहरूले सम्पूर्ण सृष्टिलाई नै सुन्दर ठानेका हुन्छन् । सौन्दर्य भन्नाले सत्यको चैतन्यबाट असङ्गतिको लयदार मिलाप, दर्शन र सूक्ष्म सम्बन्धहरूको आकर्षणलाई बुझाउँदछ जसले सत्यतिर लैजान्छ' (शर्मा र लुइटेल, २०६१ : २८६) । सौन्दर्य भावपक्ष र कलापक्षको सुन्दर समन्वयमा प्रतिबिम्बित भएको हुन्छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'इन्द्रेनी' 'फूलको कोपीप्रति' 'एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति' 'ग्रहण नुहाउँदीप्रति' 'पानी' 'रातकी आत्माप्रति' 'एक सुन्दरी वेश्याप्रति' आदि कवितामा

सौन्दर्यको उपासना पाइन्छ । 'इन्द्रेनी' कवितामा प्रस्तुत सौन्दर्यको उपासना यस प्रकार रहेको छ ।

भन, किन हो ए ! भल्केकी ?

स्वर्ग र पृथ्वी टुट

सुन-नर-फूट

जोर्न तिमी छौ

पल्केकी ?

(इन्द्रेनी)

प्रस्तुत कवितांशमा इन्द्रेनीको सौन्दर्यको उपासना गरिएको छ । सात रङको संयोजनले बन्ने इन्द्रेनीले स्वर्ग पृथ्वीलाई जोड्ने र त्यस क्रममा इन्द्रेनीको आकृति मनमोहक हुने बताइएको छ एवम् इन्द्रेनीको सौन्दर्यबाट मोहित हुँदै इन्द्रेनीको माध्यमबाट मानव एकताको समेत आग्रह गरिएको प्रस्तुत कवितांशमा इन्द्रेनी सौन्दर्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तै 'एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति' कवितामा पनि सौन्दर्यको उपासना पाइन्छ ।

ए पुरोहित हो ! न छोओ !

पिउ रे सुस्त !

तिम्ना पाषण मूर्ति चिरी यी

विभूति मुस्कन्

व्यङ्ग्य-मस्त !

(एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति)

प्रस्तुत कवितांशमा एक सुन्दरी च्यामिनीको उपासना गरिएको छ । च्यामिनी कुजात भए पनि रानी जस्ती छे, ढकमक्क फुलेकी छ, मेडौनजस्तै सङ्गमरमरमा ढलेकी छ । पुरोहितहरूका निमित्त देवताका बिम्बात्मक मूर्ति अत्यन्तै प्रिय हुन्छ र उनीहरू त्यसलाई पुजा, अर्चना गर्छन् । देवताको बिम्बात्मक मूर्तिभन्दा पनि च्यामिनी सुन्दर, ऐश्वर्यवान, वैभवसम्पन्न, श्रीसम्पत्तियुक्त, ईश्वरी शक्ति र सामर्थ्यवान रहेकाले पुरोहितहरूलाई छोएर बिटुलो नबनाउँन भन्दै सुन्दरी च्यामिनीको अद्भूत सौन्दर्यको उपासना प्रस्तुत कवितांशमा गरिएको छ । त्यस्तै 'एक सुन्दरी वेश्याप्रति' कवितामा पनि सौन्दर्यको उपासना पाइन्छ ।

तिमी नजीक काल के ? म काल साथ लड्दछु !
तिमी भिडाउ सुन्दरी ? म मृत्युसाथ भिड्दछु !...
म माछु मृत्य सुन्दरी ! म क्रोधमा छु मार्न चौ !
अहा ! यो मुस्कुरी पला अमोल हिँड्न दिन्न रे !

(एक सुन्दरी वेश्याप्रति)

प्रस्तुत कवितांशमा सौन्दर्यका लागि कवि कालसँग पनि लड्न तयार रहेको पाइन्छ, एवम् कवि मृत्युसँग पनि भिड्न तयार रहेको पाइन्छ । वेश्या उर्वशी भै सुन्दर भएकाले उसको सुन्दरताबाट पुलकित कविले वेश्याको परिचर्या वा अर्चना गरेका छन् । 'कीट्सलाई सुन्दरताको मोह अति छ, त्यसरी नै देवकोटालाई पनि सुन्दरताको मोह अति नै छ । सौन्दर्य चाहे जस्तो सुकै अवस्थामा जहाँ सुकै भए तापनि सौन्दर्य नै भएर रहन्छ र त्यसको रूप विकृत हुन सक्दैन' (श्रेष्ठ, २०६७ : १६०) । त्यसैले देवकोटा पनि आफूलाई सौन्दर्यको पुजारीको रूपमा परी वेश्या सुन्दरी भए तापनि वेश्याको मांसल-पिण्डको प्रशंसा नगरी सुन्दरताको प्रशंसा गर्छन् । अतिम सुन्दरताको सशक्त प्रस्तुति प्रस्तुत कवितांशमा भएको छ ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आफ्नो **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**मा विशेष गरी प्राकृतिक जीवनमा नै सौन्दर्यको खोजी गरी त्यसैका साहचर्यबाट मानवीय मूल्यबोध र आनन्दनुभूति गरेका छन् । सौन्दर्यलाई ईश्वरको वरदान मान्ने देवकोटाले प्रकृतिप्रेम र सौन्दर्यलाई नै मानवीय सभ्यताको मूल आधार मानेको पाइन्छ ।

३.४ निष्कर्ष

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्रकृतिलाई शिक्षालय र फूलहरूलाई अध्यापकको रूपमा हेर्दै प्रकृतिमा अनन्त रहस्य भएको धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसै गरी उनले प्रकृतिबाट नै शान्ति र सौन्दर्य प्राप्त हुने दृष्टिकोण अगाडि सार्दै प्रकृतिलाई मानवसभ्यताको मूल आधार मानेको देखिन्छ । प्रकृतिको शान्त र सौम्य एवम् क्रोधयुक्त रौद्र रूपको चित्रण **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**मा पाइन्छ भने यसका साथै प्रकृतिलाई मानवीकरण समेत गरेको पाइन्छ । प्राकृतिक सुन्दर परिदृश्यहरूबाट प्रभावित भएर त्यसले आफूमा पारेको प्रभावलाई देखाई प्रकृतिको आन्तरिक स्वरूपको मनमय चित्रण समेत प्रस्तुत सङ्ग्रहमा पाइन्छ । वर्तमान समाज रुग्ण र जर्जर भएकाले समाज मानव अनुकूल छैन,

त्यसैले मानवलाई प्रकृतितर्फ फर्कन समेत आग्रह गरिएको पाइने लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहमा प्रकृतिलाई जननी, भगिनी, सङ्गिनी, सञ्जीवनी, सम्मोहिनी र शरणदायिनीका साथै ज्ञान र शिक्षाका प्रतीकका रूपमा समेत चित्रण गरेको पाइन्छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आफ्नो लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहमा विशेष गरी प्राकृतिक जीवनमा नै सौन्दर्यको खोजी गरी त्यसैका साहचर्यबाट मानवीय मूल्यबोध र आनन्दानुभूति गरेका छन् । सौन्दर्यलाई ईश्वरको वरदान मान्ने देवकोटाले प्रकृतिप्रेम र सौन्दर्यलाई नै मानवीय सभ्यताको मूल आधार मानेको पाइन्छ । प्रस्तुत कृतिमा रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, ध्वनि सौन्दर्यलाई सशक्त रूपमा अभिव्यक्ति गरेको पाइन्छ एवम् सौन्दर्यबाट पुलकित हुँदै सौन्दर्यको अद्भूत प्रशंसा एवम् उपासना गरिएको पाइन्छ ।

परिच्छेद - चार

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा विद्रोहात्मकता र मानवतावाद

४.१ विषय प्रवेश

मानव जातिका समग्र मुक्ति र उन्नतिका लागि अवरोधका रूपमा रहेको जस्तोसुकै व्यवस्थासँग अस्मिताका साथ जुध्न सामर्थ्य राख्ने विद्रोही भावना नै वास्तवमा विद्रोहात्मकता हो । स्वच्छन्दतावादीहरूले आफ्नो देश र समाजमा विद्यमान विसङ्गति, विकृति, पाखण्ड, आडम्बर, अन्याय, अत्याचार र शोषणमुखी सामाजिक व्यवस्थाप्राति व्यङ्ग्य गर्दै समाजका कुरूप यथार्थप्रति वैयक्तिक रूपमा नै भए पनि विद्रोहभाव प्रकट गरेका हुन्छन् । अतः लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा समाजको कुरूप यथार्थप्रति तीव्र विद्रोहभाव प्रस्तुत गरेका छन् । ती विद्रोहात्मकतालाई यस परिच्छेदमा विश्लेषण गरिएको छ । सृष्टिका अन्य प्राणीभन्दा वा अस्तित्वहरूको तुलनामा मानिस नै सर्वोत्तम प्राणी हो । सृष्टिकै सचेत प्राणी भएकाले मानिसबाट स्वजातिका साथसाथै सम्पूर्ण चराचर जगत्प्रति सद्भाव, समभाव वा साख्यभावको प्रस्तुति नै मानवतावाद हो । समसामयिक देशी विदेशी परिवेशको यथेष्ट ज्ञानको साथै विशेष गरी रुसो, वर्डस्वर्थ, शेली, कीट्स र रविन्द्रनाथ टैगोरहरूबाट प्रभावित देवकोटाका रचनाहरूमा मानवतावादी समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्वको घनिभूत प्रस्तुति पाइन्छ । यसर्थ लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा प्रस्तुत मानवतावादी चिन्तनको विश्लेषण यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

४.२ विद्रोहात्मकताका आधारमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषण

तत्कालीन युरोपमा भएको राजनीतिक, धार्मिक, आर्थिक, विद्रोहका कारण स्वच्छन्दतावाद एक नवीन चिन्तन धाराका रूपमा देखापरेको हो । स्वच्छन्दतावादी कविहरू संसारिक दुःखबाट मर्माहत बन्न पुगेका हुन्छन् अतः यसै दुःखद् या विषाद्जन्य अनुभूतिका कारण उनीहरूले वर्तमान समाजका सामाजिक राजनैतिक नीति नियम र यसले उत्पन्न गराएका असहज परिस्थितिप्रति असन्तोष मात्र प्रकट नगरी समाजमा व्याप्त धार्मिक रुढिहरू र राज्यव्यवस्था विरुद्ध आवाज उठाउँदै मानिसलाई सबै प्रकारका बन्धनबाट मुक्त गर्ने चाहना राखेका हुन्छन् र मानिसलाई दासत्व जीवन विताउन बाध्य पार्ने स्वेच्छाचारी शासन व्यवस्थाको कटु आलोचनासमेत गर्दै उनीहरूले आफूभित्रको विद्रोही या क्रान्तिकारी भावना

प्रकट गरेका हुन्छन् (हड्सन, १९६३ : २३६-२४२) । स्वच्छन्दतावाद फ्रान्सेली राज्यक्रान्तिको सशक्त विद्रोहवाट प्रेरित भएर तथा परिष्कारवादको विरुद्ध जन्मेको हुँदा यसमा विद्रोहीचेतना सशक्त रूपमा रहेको हुन्छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'भ्रञ्जाप्रति' 'भूतलाई भटारो' 'हुरीको गीत' 'भूत सवार' 'चुकुल' 'दालभात डुकू' 'मानिस विराट्' 'उद्बोधन' 'एक सुन्दरी वेश्याप्रति' 'पागल' 'गोली हो' 'जित्तु छ साथी ! जिलाउनु छ साथी !' 'गैँडोपासना (अथवा यस अर्थ सङ्कट युगको ध्वनि)' 'धोविनीले पगली बोली' 'हुरीपछिको गृहागमन' 'उघेर विघ्रेको बिहान' 'कुखुरो' आदि कविताहरूमा विद्रोहात्मकता पाइन्छ ।

आर्थिक असन्तुलन र मानवले मानवलाई दुर्व्यवहार गर्दा हृदयवाट डढेलो सल्केर आई विकट परिस्थिति खडा हुन्छ । चारैतिर दावानलले राँको जागेर बेरिन खोज्दछ । असन्तोषको हुरी जोडसँग बहन्छ । क्रान्तिको भावना हरेकको मनमा उठी संसारमा उथल पुथलको अवस्था आउँछ । बिजुलीको करेन्ट लागेजसरी चारैतिर भनभनाउँछ । यस्तो विषम परिस्थिति हुन्छ भनी कविले 'भ्रञ्जाप्रति' कवितामा विद्रोहीचेतनालाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

लड्का सल्क्यो ! सुन्दर विलपी ! रुद्रभृकुटीज्वाला !

क्रान्ति उठ्छ मनुज थिचिंदा, हुरी ! भै विषम चाला !

जर्जर आडम्बरका विटप खडा छन् अझ रे काला !

छन् अँधेरी-सेज-स्वपित मरेका हृदयवाला !

(भ्रञ्जाप्रति)

प्रस्तुत कवितांशमा द्वन्द्ववादी चेतना छ । एक वर्गले अर्को वर्गमाथि शोषण गर्दा शोषित वर्गले क्रान्ति गर्ने द्वन्द्ववादी नियम कवितांशमा प्रस्तुत भएको छ । भृकुटीज्वालाले त्यो सुन्दर लड्का सल्केको दृष्टान्त दिँदै शोषण नगर्न सन्देश दिइएको छ, एवम् शोषण गरिरहे हुरी बनेर शोषकमाथि क्रान्ति गर्ने विद्रोहीचेतना कवितांशमा प्रस्तुत भएको छ । 'भ्रञ्जाप्रतिमा देवकोटा क्रान्तिको आह्वान गर्छन् र परिवर्तनको आमन्त्रण गर्दछन् । वेगवती शैलीमा लेखिएको यस कवितामा उनले पनि शैलीले पश्चिमी हावालाई बोलाए भैं भ्रञ्जालाई बोलाएका छन् । शोषण स्थिति चरम अवस्थामा पुगेपछि क्रान्तिको राँको उठ्छ

र क्रान्ति नभई यो संसार स्वस्थ हुन सकदैन भन्ने कुरा उनले यसमा देखाएका छन्' (बन्धु, २०६७ : ३०९) । अतः प्रस्तुत कवितांशमा तीव्र विद्रोहीचेतनाको प्रस्तुति छ ।

मानिस मानिसमा भेद र अविश्वास ल्याउने चुकुललाई देखाएर हाम्रो वर्गीकरण र श्रेणीकरणहरूतिर सङ्केत गर्दै यस्ता चुकुललाई उखेलेर फ्याक्न भनिएको 'चुकुल' कवितामा पनि विद्रोहीचेतनाको अभिव्यञ्जना छ ।

जनतन्त्रलाई पूँजी राज्दछ !

पूँजी विभाज्दछ !

नेता भैकन पूँजी गाँज्दछ !

हाय ! सहेको किन यो भूल ?

मिल ए गरीब ! मिल ए दीन !

मिल ए दुःखी ! मिल ए हीन !

फ्याँक, उखेल

चुकुल !

(चुकुल)

प्रस्तुत कवितांशमा राजनीतिक र आर्थिक विद्रोहको अभिव्यञ्जना छ । समाजमा आर्थिक सम्पन्नता र विपन्नताले गर्दा मान्छे-मान्छेका बिच ठूलो अन्तर सिर्जना भएको छ । प्रस्तुत कवितांशमा पूँजीलाई चुकुलका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । समाजमा इज्जत प्रतिष्ठा र नेता विजेता हरेक कुराको मानदण्ड यही पूँजी रूपी चुकुल भएकाले यसप्रति विद्रोह प्रकट गर्नुका साथै निम्नवर्गीय जनतालाई एक जुट भएर पूँजीको चुकुललाई उखेलेर फ्याक्न आग्रह गरिएको प्रस्तुत कवितांशमा विद्रोहीचेतनाको तीव्रता छ । भ्रष्टाचारी नेता रूपी चुकुल उखेलेर फ्याक्न गरिब, दुःखी, दीनहीन सबैलाई आग्रह गरी नेताहरूको चरित्र उदाङ्ग पार्ने विद्रोहीचेतना कवितांशमा अभिव्यञ्जित छ ।

युगीन विकृतिप्रति असन्तोष एवम् विद्रोहशीलता तथा आक्रमणशीलताजस्ता आफ्ना विद्रोही क्रान्तिकारी प्रवृत्तिलाई उच्चतर कलात्मक अभिव्यक्ति प्रदान गर्दै र अझ ती भन्दा पर जीवनका शाश्वत अन्तर्द्वन्द्वहरूको किनारसम्म पुग्दै विद्रोहीचेतनाको शक्तिशाली प्रस्तुति 'पागल' कवितामा तीव्र रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

मैले नवाबको मदिरालाई खून भनेको छु,
छिमेकी रणडीलाई लाश भनेको छु !
राजालाई गरीब,
सिकन्दरलाई मैले गाली दिएको छु !
महात्मा भनाउँदाको निन्दा गरेको छु ! ...
निर्जलज नेतृत्वको नीरस रसनाको
रणडीको नाच हेर !
जन-अधिकारको डँडाल्नोको भाँच हेर...।

(पागल)

प्रस्तुत कवितांशमा सामाजिक विकृति, विसङ्गतिप्रतिको तीव्र विद्रोहचेत पाइन्छ । धनी राजा भएँ भन्दैमा, सिकन्दर भएँ भन्दैमा, नवाबको पिउने रक्सी भयो भन्दैमा उन्मादमा अन्याय गर्ने प्रवृत्ति समाजमा छ । जनतालाई चुसेर विलासमा बसी पिउने रक्सी खुन हो, रगत हो त नवाबको पिउने सुगन्धमय रक्सी खुन हो । लुकेर नखरा देखाई भोलाभालालाई खाडलमा पार्ने वेश्या मरेको लाश हो, मुर्दा हो । महात्माको आवरणमा यौनजन्य दुर्व्यवहार विकृति हो । यस्तो विकृति समाजमा छ, यस्तो विकृतिप्रति निन्दा गर्नु तथा गाली गर्नु विद्रोहको अभिव्यञ्जना हो ।

युग परिवर्तन सामान्य आन्दोलनबाट मात्र सम्भव छैन । यसका लागि हतियारबद्ध सङ्घर्ष अनिवार्य हुन्छ भन्ने 'गोली हो' कवितामा विद्रोहको सशक्त अभिव्यञ्जना छ

गाउँछु गोली गोली जो !
स्वागतको बोली हो !
क्यै न बोले बाह्रमासे
फूल नित्य भोलि हो !
बोल्न पाए 'जनतन्त्र'
धूवाँ फाट्दा खार छाड्दा
रुद्ध कण्ठ खोली हो !
गोली हो यो गोली हो !
तिनका मर्लान,

असिना पर्लान, पग्ली भर्लान !

हाम्रा चाहिँ जुगजुगलाई

गाइरहलान् होली हो !

(गोली हो)

क्रान्तिलाई जनताको होलीको रूपमा मानिएको प्रस्तुत कवितांशामा 'अन्धकारलाई, नयाँ प्रकाश छर्न, न्याय दिन र युगको चोला फेर्न गोली बोकेर युद्ध गर्नु पर्ने सशक्त अभिव्यञ्जना छ । गाँस, बास, कपासको ग्यारेन्टी; जनताको राज्यको स्थापना र जनताको अधिकार प्राप्त जनक्रान्तिबिना असम्भव छ' (चापागाई, २०६७ : ६४) भन्दै जसले गोली गोलीको गीत गाउँछ त्यो स्वागतको बोली हो भनिएको छ । थिचोमिचोमा परेका जनताले आफ्नो अधिकारका निम्ति जनतन्त्रको आवाज बुलन्द गर्दा अन्धकारमय धुवाँ फाटिने र धुवाँको खार लागेर शोषक वर्गको अन्त्य हुने वा शोषक वर्ग मर्ने छन् र शोषक वर्गको अन्त्य शोषित वर्गका निम्ति होलीमा परिणत हुने छ, त्यसकारण जुगजुगान्तरसम्म गोलीको गीत गाइरहन आह्वान गरिएका कवितांशमा वर्गचेतना सहित विद्रोहचेतनाको अभिव्यञ्जना छ ।

प्रकृतिपरक सौन्दर्यचेतका साथै क्रान्तिमूलक असन्तोषको प्रगतिशील भावनाका एवम् परिवर्तनको उत्कट चाहना प्रस्तुत भएको 'कुखुरो' कवितामा पनि विद्रोहात्मकता पाइन्छ ।

तारानलको अन्तर ज्वलनले

म भएँ रातो -

अग्नि शिखा भैँ - एक कुर्लनले

लिएँ तिमिर सातो-

पूर्व क्षितिजतिर फर्की लाएँ

बोलें तातो-

अन्धकारको गो टाटो-

बाक्लो कुइरो फाट्यो !

(कुखुरो)

प्रस्तुत कवितांशमा क्रान्तिको महिमागान पाइन्छ । मनुष्येतर प्राणी कुखुरो, मनुष्य प्राणी र प्रकृति अरुणको समीकरण गरिएको प्रस्तुत कवितांशमा 'तारानलको अन्तर्ज्वलनले अग्निशिखासदृश रातो बनेर विचारहरूको कुर्लन-करवाल, तरबारले तम-सेनालाई पराजित तुल्याएर प्रभातपटलको शानी विजय सिउर सुशोभित बनाएको र राणाशासन विरुद्ध नेपालमा प्रजातन्त्र प्रभात आएको' (जोशी, २०६७ : ३४९) उल्लेख गर्दै क्रान्तिबाट नै अन्धकारको टाटो र बाक्लो कुइरो फाट्ने प्रस्तुति गरिएको कवितांशमा अन्धकारको टाटो र बाक्लो कुइरो अन्याय, अत्याचारको प्रतीक हो । यिनै अन्याय, अत्याचारको विरुद्ध अग्निशिखा भैं कुर्लनले मात्र न्याय सम्भव छ भन्दै प्रस्तुत कवितांशमा विद्रोहचेतनाको प्रबलता छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा सामाजिक विसङ्गति, विडम्बना र राज्यव्यवस्थाका कुनीतिहरूप्रति व्याङ्ग्य गर्दै विद्रोहभावलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस सङ्ग्रहमा मार्क्सवादी द्वन्द्वात्मक भौतिकतावाद र अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त समेत पाइन्छ । समाजका विकृति, विसङ्गतिका विरुद्ध आवाज बुलन्द रूपमा प्रस्तुत भएको यस सङ्ग्रहमा आर्थिक, राजनीतिक र धार्मिक विद्रोहचेतनाको सशक्त अभिव्यञ्जना छ ।

४.३ मानवतावादका आधारमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषण

मानवीय अस्तित्वलाई सवार्धिक महत्त्व दिँदै समानता, स्वतन्त्रता तथा भ्रातृत्वको भावनालाई स्वच्छन्दतावादले प्रश्रय दिएको हुन्छ । रुसोको समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्व सम्बन्धी दृष्टिकोणबाट प्रभावित यसले दुःखी, पीडित ग्रामीण जनजीवनप्रति सहानुभूति र संवेदना प्रकट गरेको हुन्छ । प्रकृतिप्रदत्त अनुपम, प्रिय तथा सुन्दर चेतनाको प्रयोग गरी सक्दो र यथासम्भव मानवीय जीवनलाई सघाउँन कलाको विकास गर्नु मानवीय कर्तव्य हो र मानवता त्यस्तो सुमधुर, सुन्दर तथा स्वर्गीय अनुभव हो जसका आधारमा मानिसहरू वास्तविक र सहज जीवन बाँच्न सफल हुन्छन् (www.americanhumanism.com) । विश्वका सारा मानिसहरूलाई आफ्ना बन्धुबान्धव वा दाजुभाइ सम्झने दृष्टिकोण विश्वबन्धुत्व हो, भने संसारका सम्पूर्ण मानिसहरूप्रति गरिने सद्व्यवहार र मानवीय गुणोचित व्यवहार वा त्यस्तो आदर्श व्यवहारको एउटा सिद्धान्त मानवतावाद हो एवम् आजको मानिसमा विश्वबन्धुत्व र विश्वमानवतावाद हराउँदै गएकाले विश्वशान्ति खलबलिन गई विश्वमा सङ्कट उत्पन्न भएकाले र प्रत्येक मान्छेमा विश्वबन्धुत्व र मानवताको भाव जागृत हुनु पर्ने तथा मानिसका विच सहअस्तित्वको भावना पैदा हुनु पर्ने

भावना नै विश्वबन्धुत्व वा मानवतावाद हो (गौतम, २०६६ : ४०६) । समग्र विश्वका लागि राम्रो र लाभदायक हुने खालको सामाजिक कार्यको स्थापना, विश्वका हरेक देशका हरेक व्यक्ति-व्यक्ति बिच समानता, विश्वमा शान्ति, लोकतन्त्र, स्वतन्त्रता, भ्रातृत्व र उच्च जीवन यापनको आह्वान नै मानवतावाद हो ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'वसन्तपूर्णमाप्रति' 'हामी नेपाली' 'बिहानको आकाशलाई' 'एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति' 'ग्रहण नुहाउँदीप्रति' 'अतिथिहरू' 'एक सुन्दर वेश्याप्रति' 'पागल' 'गोली हो' 'जित्नु छ साथी ! जिलाउनु छ साथी !' 'गौँडोपसाना (अथवा यस अर्थ सङ्कट युगको ध्वनि)' 'ज्वरशमना प्रकृति' 'दुई प्रवृत्ति' 'साँढे' 'शण्डेश्वर पर्व' 'सङ्गति-सङ्गीत' 'निद्रित भरिया' 'युग बालक' 'सार्की' 'स्वतन्त्रता हो मानवता रे' 'एसिया' 'सिस्नुको गुनासो' आदि कवितामा मानवतावादी चिन्तन पाइन्छ ।

समकालीन सामाजिक स्थितिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै सच्चा देशभक्तहरूलाई धुर्तहरूले दमन गरेकाले 'जित्नु छ साथी ! जिलाउनु छ साथी !' कवितामा मानवतावादको गुञ्जन छ ।

मानवजाति ! मानवजातिमा !

हाय ! नओर्लोस् !

उक्लोस् माथि !

दिनराति !

हामी मर्नु छ ! उसको जीउनु

कति जाति !

(जित्नु छ साथी ! जिलाउनु छ साथी !)

मानिस-मानिसको बिचमा सद्भाव, सदाचारका कारण मानिस दिन रातमाथि उक्लोस् र ठूलो मानिसले आफ्नो श्रीबृद्धिका निमित्त सानो मानिसमा अन्याय नगरोस् एवम् ठूलो मानिसले जीवन जिउँदा सानो मानिसले मर्न पर्नु त्यो जाति र भलो कुरा होइन भन्दै प्रस्तुत कवितांशमा मानवतावादी चिन्तन पाइन्छ । 'संसारमा कल्याणवाद कायम गर्न आफ्नो मात्र दुनो नसोभ्याइ अरूको पनि दुनो सोभ्याउनु पर्दछ । मानव भएर आफ्नो मानवता नष्ट गरी तल भर्नु हुँदैन' (पाण्डे, २०६६ : ६५) भन्दै प्रस्तुत कवितांशमा मानवता नष्ट नहोस् भन्ने आग्रह छ । धर्तीको सुन्दरता सर्वश्रेष्ठ सचेत प्राणी मानिस नै हुन् । विवेकशीलताका

कारण मानिस अन्य प्राणीहरूबाट अलग र उत्तम छ । यस्तो विवेकशील मानिसले मानिसप्रति अन्याय, अत्याचार, विभेद, शोषण नगरोस् भन्ने मानवतावादी भावना कवितांशमा प्रस्तुत भएको छ ।

मानिसप्रति मानिसको ध्वनि सागरप्रति जलकणको ध्वनिजस्तै हुनु पर्ने तर आफ्नै लयको जातीय सङ्गीत समस्त जातिको समष्टि नभई विकृति स्वप्न भन्दै 'सङ्गति-सङ्गीत' कवितामा मानवताको महिमागान पाइन्छ ।

'मानवता' यति लयको भेड
मिल्छ भने यो जीवन सप्यो,
नत्र आखिर टिन भैँ खोक्रो !
केवल काँचुली, केवल बोक्रो !
(सङ्गति-सङ्गीत)

प्रस्तुत कवितांशमा मानवता बिनाको मानव टिन भैँ खोक्रो हुने बताइएको छ । जड र चेतन बिचको भेद मानवता हो । जड प्रतिक्रिया जनाउँदैन् तर चेतन प्रतिक्रिया जनाउँछ । त्यो चेतनको प्रतिक्रिया मानव कल्याणमूलक हुनु पर्दछ । यदी यस्तो भयो भने मात्र जीवको जीवन सप्रिन्छ, नत्र जीवको जीवन बिग्रिन्छ । अतः मानवता भयो भने मात्र वा जीवनमा मानवताको लय रह्यो भने मात्र जीवन सप्रिन्छ, नत्र जीवको जीवन टिन भैँ खोक्रो, केवल काँचुली, केवल बोक्रोमा मात्र सीमित हुनेछ, भन्दै प्रस्तुत कवितांशमा जीवनमा मानवताको अपरिहार्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

मानवताको भावनाले अनुप्राणित स्वतन्त्रता नै वास्तविक स्वतन्त्रता हो भन्ने 'स्वतन्त्रता हो मानवता रे' कवितामा मानवताको सशक्त प्रस्तुति पाइन्छ ।

मिथ्या पूजन गर्छ निरन्तर यसको शोषण प्रथा रे !
वर्गस्वार्थले यसको अर्थ विकृत पारे, बटारे !
मानव मानवप्रति जब मानव हुन्न, हुँदैन पता रे !
सन्तुलनमा ताराहरूको झल्क्यो पहिले यता रे !
स्वतन्त्रता हो मानवता रे !
(स्वतन्त्रता हो मानवता रे)

प्रस्तुत कवितांशमा मानवलाई मानवप्रति मानवजस्तो हुन आग्रह गरिएको छ । मानिस आ-आफ्नो वर्गस्वार्थमा लाग्यो भने मानवताको अर्थ विकृत हुन्छ । आफ्नो मात्र वर्ग स्वार्थ वा हितका निम्ति नभई समग्र जातिको हितका निम्ति निरन्तर लाग्नु पर्ने गुञ्जन कवितांशमा छ । यसरी आफ्नो मात्र वर्ग स्वार्थलाई हेर्नु मिथ्याभिमान हो । मिथ्याभिमानले गर्दा नै मानिस-मानिसप्रति शोषण गर्छ । यस्तो शोषणले मानिसलाई स्वतन्त्रता दिँदैन । स्वतन्त्रता बिना मानवताको आभाष हुँदैन । त्यसैले मानिसले मानिसप्रति शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार नगरी वा मानिस मानिसप्रति हिंसात्मक नबनी दया, करुणा, माया, स्नेहका साथै सृष्टिका समस्त मानवलाई आफूलाई जसरी नै प्रेममय व्यवहार गर्न प्रस्तुत कवितांशमा आग्रह गरिएको छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा आजका मानिसका वैयक्तिक जीवनशैली र विरानोपनका कारण विश्वबन्धुत्व र विश्वमानवतावादी दृष्टिकोण हराउन थालेको भाव पाइन्छ । एवम् आजको सङ्कटपूर्ण परिस्थिति र परिवेशमा विश्वबन्धुत्व र विश्वमानवतावादको भाव पनि पाइन्छ । यसका साथै यस सङ्ग्रहमा रुसोको समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्वमूलक मानवतावादी चिन्तन पाइन्छ । यसको विमर्श यहाँ गरिएको छ ।

४.३.१ समानतावादी चिन्तन

समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्व नै रुसोको मानवतावादी धारणा हो । रुसोका अनुसार हरेक मानिस सिङ्गो समाजको अभाज्य अङ्ग हो, त्यसैले कोहीभन्दा कोही व्यक्ति ठूलो र सानो नभई समान हुन्छ र कसैमाथि कसैको अधिकार हुँदैन, केवल आफूमाथि आफ्नो मात्र अधिकार हुन्छ, यसर्थ आफ्नो अधिकारबाट बञ्चित हुनेले पुनः प्राप्त गर्ने अधिकार पनि आफैसँग सुरक्षित राखेको हुन्छ (वस्याल, २०७१ : ३१) । प्राकृतिक रूपले आफूलाई आवश्यक पर्ने सबै कुरा पाउनु पर्ने अधिकार आम मानिसमा निहित छ । मानिस मानिसको बिचमा नैतिक र वैधानिक हैसियत समान किसिमको हुनुपर्छ । प्राकृतिका रूपमा शारीरिक र मानसिक शक्तिका दृष्टिले कसैमाथि भेदभाव नगर्नु नै समानता हो ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'वसन्तपूर्णमाप्रति' 'बिहानको आकाशलाई' 'एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति' 'पागल' 'गोली हो' 'जित्नु छ साथी ! जिलाउनु छ साथी !' 'ज्वरशमना प्रकृति'

‘दुई प्रवृत्ति’ ‘साँढे’ ‘स्वतन्त्रता हे मानवता रे’ ‘एसिया’ आदि कवितामा मानवतावादी समानता पाइन्छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहको ‘एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति’ कवितामा मानवतावादी समानताको ध्वनि गुञ्जायमान रहेको छ ।

छोइदेऊ सारालाई
एकछत्तै !
मोहनी हे ! किरा भल्लर
शास्त्र पारी
सब विपत्तै

(एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति)

प्रस्तुत कवितांशमा मानवतावादी समानताको स्वर पाइन्छ । प्राकृतिका रूपमा संसारका सम्पूर्ण मानिस बिच कुनै विभेद गर्नु पर्ने आधार छैन, तर मानिसले आफ्नो साम्रज्य विस्तारको क्रममा मानिसमाथि शासन शुरु गरे पछि मानिस-मानिस बिच असमानता देखापरेको हो । कहिले धर्म त कहिले आणविक शस्त्रास्त्रले मानिसले मानिसमाथि असमान व्यवहार गरेको हो । यही क्रममा धार्मिक रूपमा जात र विजातको आधार खडा गरेर कुजात भनी मानिसहरूमाथि असमान व्यवहार गरिरहेको समाजप्रति कवितांशमा समानताको स्वर मुखरित भएको छ । यसै अनुरूप यहाँ दलित भनेर मानिसलाई समेत छुन नहुने भनी विजात ठानिएको सुन्दरी च्यामिनीलाई एकछत्तै सारालाई छोइदिन भनिएको छ र शास्त्रलाई पराजित गरिदिन भनिएको छ । तसर्थ प्रस्तुत कवितांशमा मानवतावादी समानता पाइन्छ ।

जीवनका शाश्वत सत्यको द्वन्द्वात्मकताको स्वपक्षमूलक कलात्मक अभिव्यञ्जनाको किनारसम्म पुग्न सफल बनेको एवम् जीवन चैतन्यको उत्कर्ष छोएको ‘पागल’ कवितामा मानवतावादी समानताको स्वर पाइन्छ ।

जब बाघले मृग खान आँटेको देख्छु, साथी !
या ठूलो माछाले सानो,
तब मेरा मकाएका हड्डीमा पनि दधीचिको आत्माको

भयङ्कर बल पसेर, बोल्न खोज्दछ, साथी !
स्वर्गवाट चट्याङ् परेको दिनभैँ
जब मानवले मानवलाई मानव ठान्दैन, साथी !

(पागल)

प्रस्तुत कवितांशमा मानवले मानवलाई मानव ठान्नु पर्ने मानवतावादी चिन्तन छ । जब बाघले मृग खान आँटेको हुन्छ, या ठूलो माछाले सानो माछो खान आँटेको हुन्छ, यो असमानताको अवस्था हो । यस्तो अवस्थाको अन्त्यका लागि समानताको गुञ्जन कवितांशमा भएको छ । समाजमा सानो छ र त ठूलोको अस्तित्व छ । ठूलो र सानो एक अर्काका परिपूरक हुन् तसर्थ यिनीहरू बिच समानता र सद्भाव हुनुपर्ने अवस्थामा एकले अर्कामाथि अन्याय गरी अस्तित्व नै लोप गर्ने जुन प्रपञ्च समाजमा देखिन्छ, त्यो प्रपञ्चको अन्त्यका निमित्त कवि आफूले चट्याङ् भैँ गर्जेर समानताको आभाष दिलाउने चाहना कवितांशमा प्रस्तुत भएको छ । ठूलोले सानोको अस्तित्व समाप्त पार्न खोजेको चेष्टाप्रति दधीचिको आत्माको भयङ्कर बल भिकेर चट्याङ् भैँ गर्जिदै मानवले मानवलाई मानवका रूपमा व्यवहार गर्नुपर्ने र ठूलो र सानो बिचको भेद अन्त्य भई समानता स्थापित हुनु पर्ने मानवतावादी समानतामूलक चिन्तन प्रस्तुत कवितांशमा छ ।

राज्यमा सम्पूर्ण नागरिकको हक अधिकार समान हुन्छ । चाहे त्यो गोरो होस् या कालो, चाहे त्यो महिला होस् या पुरुष, चाहे त्यो उच्च होस् या नीच सबैमा राज्यको दृष्टिकोण समान रहनु पर्छ भन्ने मानवतावादी समानतामूलक चिन्तन 'स्वतन्त्रता हो मानवता रे' कवितामा पाइन्छ ।

कब्जे तिमिले शस्त्र र औजार, कल र कोदाली कुटा रे !
भोक र रोगले दुनियाँ मुठीमा पिच्छ्रैँ मुष्टि बटारे ।
समष्टिको हक व्यष्टिले टारे पाउँछ कसले था'रे !
स्वतन्त्रताको सच्चा मुटु तर समता, मानवता रे !
आँखा खुला औ दहरो मुटुको पूरा नरको ज्यथा रे !
स्वतन्त्रता हो मानवता रे !

(स्वतन्त्रता हो मानवता रे)

प्रस्तुत कवितांशमा राज्यमा सम्पूर्ण नागरिक समान हुन्छन् र त सम्पूर्ण नागरिकले आफ्नो हक अधिकार समान ढङ्गले पाउनु पर्ने विचार छ । राज्यमा शासकले शस्त्र र औजार, कल, कादालो, कोदाली, कुटा आफ्नो कब्जामा लिई नागरिकलाई मुठीमा लिएर रोग, भोकबाट ग्रसित तुल्याउन पाइदैन किनभने राज्यका सम्पूर्ण स्रोत साधनमा नागरिकको समान हक र अधिकार छ, भन्दै सम्पूर्ण व्यक्तिको हक अधिकार एक जना व्यक्तिमा केन्द्रीकृत हुन नहुने धारणा प्रस्तुत भएको छ । यदी आफ्नो अधिकारबाट बञ्चित हुनु परेमा मुटु दह्रो बनाएर, आँखा खुल्ला गरेर अधिकार लिनु पर्ने सन्देश समेत दिइएको प्रस्तुत कवितांशमा राज्यका सम्पूर्ण स्रोत साधनमा नागरिकको समान पहुँच हुने र एक व्यक्तिले समस्त जनताको अधिकार हरण गर्न नहुने भन्दै मानवताको सच्चा मुटु भनेको समानता नै हो भनी मानवतावादी समानताको स्वर प्रस्तुत भएको छ ।

४.३.२ स्वतन्त्रता चिन्तन

समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्व नै रुसोका अनुसार मानवतावाद हो । मान्छे स्वतन्त्र जन्मिन्छ, तर जन्मिनेबित्तिकै ऊ चारैतिरबाट सिक्रीले बाँधिन्छ, भन्ने रुसोले स्वतन्त्रता प्रकृतिप्रदत्त अधिकार हो भन्ने मानेका छन्, एवम् मानिसको जन्म स्वतन्त्र रूपमा हुने भएकाले राजा वा जनता सबै बराबर मानवजाति हुन् भन्ने कुरा मान्न तयार नहुनु भनेको प्रकृतिको विरुद्ध जानु हो र आफूलाई भगवान् ठान्ने र जनतालाई पशु र दास ठान्दै कोही शासन गर्नका निम्ति त कोही शासित हुनका निम्ति जन्मिएका हुन भन्ने सोचाई भएका राजाबाट मानवीय स्वतन्त्रताको हनन् स्वतः भइदिन्छ (www.americanhumanism.com) । स्वतन्त्रता प्राप्तिको निम्ति प्रतिस्पर्धा गर्नु प्राकृतिक न्याय हो । स्वतन्त्रता गुम्यो भने सम्पूर्ण नैतिक हैसियत गुमाउँछ, र उसको व्यक्तित्व शून्य हुन्छ । न त कसैलाई जितेकै भरमा उसको स्वतन्त्रता हनन् गर्ने अधिकार विजेताहरूलाई हुन्छ, न त कसैलाई किनेर उसको जीवनको स्वतन्त्रता मेट्ने अधिकार नै कसैसित हुन्छ । मानिसले आफ्नो नैसर्गिक वा वास्तविक अधिकार र प्राकृतिक स्वतन्त्रता जहिलेसम्म प्राप्त गर्न सक्दैन तबसम्म अशान्ति, हिंसा र आन्दोलनहरू भइरहन्छन् । स्वतन्त्रता मानिसको जन्मसिद्ध अधिकार हो । प्रत्येक व्यक्तिले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउनु पर्दछ; विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता; बिनाहातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता; कुनै पनि भू-भागमा बिना रोकतोका

आवत जावत गर्न पाउने स्वतन्त्रता र पेशा, रोजगार, उद्योग, व्यापार गर्न पाउने स्वतन्त्रता नै वास्तविक स्वतन्त्रता हो ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'शण्डेश्वर पर्व' 'युग बालक' 'स्वतन्त्रता हो मानवता रे' कविताहरूमा मानवतावादी स्वतन्त्रता चिन्तन पाइन्छ । 'युग बालक' कवितामा मानवतावादी स्वतन्त्रता चिन्तन सघन रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

चित्र रङ्गीन उज्याला हेर्दछु,

बाल !

स्याउ फलेका, अनार फुटेका

लाल !

कसरी आउला नवीन सुनौला

छाल ?

(युग बालक)

जसरी प्रकृतिमा वनस्पति स्वतन्त्र छ, त्यसरी नै समाजमा मानिस स्वतन्त्र हुनु पर्छ भन्दै प्रकृतिमा स्याउ फल्न ऊ जति स्वतन्त्र छ, तथा अनार लाल भएर फुट्न जति स्वतन्त्र छ, त्यति नै स्वतन्त्रता समाजमा बालक (मानव) लाई हुनु पर्छ, भन्दै मानिसको नैसर्गिक अधिकारको साथै मानवतावादी स्वतन्त्रताको प्रस्तुति कवितांशमा भएको छ । प्रकृतिको विराट्सत्तामा सबै स्वतन्त्र छन्, एवम् निर्बाध ढङ्गले आफ्नो जीवनचक्र व्यथित गर्छन् । प्रकृतिको विराट्सत्तामा स्वच्छन्द ढङ्गले स्याउ फलेको छन्, अनार फुटेका छन् । यिनीहरूले आफ्नो प्रकृतिप्रदत्त अधिकारबाट बञ्चित हुनु परेको छैन, तसर्थ स्वतन्त्र ढङ्गमा रहेर प्रकृतिको सुन्दरताको वृद्धि नै गरिरहेका छन् । यसरी प्रकृतिको विराट्सत्तामा वनस्पतिहरू स्वतन्त्र रहेजस्तै भविष्यका कर्णधार युग बालकहरू पनि समाजमा स्वतन्त्र हुनु पर्दछ । यसरी बालकहरू निर्बाध ढङ्गमा अगाडी बढ्नुलाई यहाँ नवीन सुनौला छालको रूपमा चित्रित गरिएको छ, र बालबालिकाहरूलाई समाजका रङ्गीन उज्याला चित्रका रूपमा समेत कवितांशमा चित्रण गरी मानवतावादी स्वतन्त्रताको प्रस्तुति गरिएको छ ।

स्वतन्त्रताबाट नै वास्तविक रूपमा मानवताको आभाष गर्न सकिने सन्देश प्रस्तुत गरिएको 'स्वतन्त्रता हो मानवता रे' कवितामा मानवतावादी स्वतन्त्रताको सघन प्रस्तुति छ ।

खिच्छ, नरले नर-वानरभैँ फन्को लागार्ई गलामा,
किन्दछ, मानिसले मानिसलाई चतुर बनेर कलामा,
बायाँ करमा रोटी समाऊ, दायाँ करमा तरबार,
भोको उदरले भगवान् बोल्दछ, काँप्दो मुटुले अवतार ।
व्यक्ति, विचार छ अर्थ स्थितिमा नित्य अवस्थित क्यारे
अदृश्य जानी हाल्छ फटा'रे !
स्वतन्त्रता हो मानवता रे !

(स्वतन्त्रता हो मानवता रे)

प्रस्तुत कवितांशमा मानवतावादी स्वतन्त्रताको सघन प्रस्तुति भएको छ । मानिस पाशविकवृत्तिबाट सञ्चालित हुँदै मानिसमाथि अन्याय गर्न तमिसनुले यहाँ मानिसको स्वतन्त्रताको हरण भएको छ । मानिस चतुर बनेर मानिसलाई पैसामा किनेर दास बनाउने चाहना राख्छ । त्यसैले 'समताबिनाको समाज दासता हो, मानवताको चिता हो । सिक्रीका पशुहरू पनि आज स्वतन्त्र रहेको घोषण भईरहेको समाजमा मानिसलाई दास बनाएर उसको स्वतन्त्रता हरण गर्नु मानवीय धर्म होइन' (चापागाई, २०६७ : ६८) भन्ने सन्देश कवितांशबाट प्रस्तुत भएको छ । मानिसलाई तरबार देखाएर केवल रोटीको भरमा शोषण गर्नु मानवता विपरीत कार्य हो । तरबार आतङ्कबाट त्रसिद व्यक्तिको मुटु काँप्छ तर पनि उसका भगवान्को स्वरूप हराएको हुँदैन भन्दै तरबार देखाएर अरूलाई काँप्ने स्थिति सिर्जना गर्नु भन्दा भगवान्को जस्तो विचार राख्नु नै राम्रो हो र त्यो व्यक्ति नै सत्य हुन्छ भन्दै स्वतन्त्रता नै वास्तविक मानवता हो भन्ने विचार कवितांशमा रहेको छ ।

४.३.३ भ्रातृत्व चिन्तन

समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्व नै रूसोका अनुसार मानवतावाद हो । समाजिक उत्तरदायित्वले सबैलाई हरेक सामाजिक एकाइभित्र एक आपसमा बाँधेको हुन्छ । प्राकृतिक रूपले नै हरेक व्यक्ति आफू सक्षम भएपछि अरूका निमित्त काम गर्ने चाहना राख्दछ । सबैका निमित्त काम गर्नु आफ्नै निमित्त काम गर्नुभन्दा उच्च हुन्छ । 'सार्वभौमसत्ता नागरिकहरूमा भएको राज्यमा आपसी मेलमिलाप वा भ्रातृत्वको सम्बन्ध गाढा हुन्छ । यस्ता मानिसमात्र नागरिक हुन् जसलाई राज्यमा स्वतन्त्रता र सार्वभौमिक अधिकार प्राप्त छ' (वस्याल, २०७१ : ३२) । जसले अरूका भलाइका निमित्त काम गर्छ वा सामूहिक हितमा काम

गर्छ त्पसैमा आफ्नो खुसी निहित भएको देख्नु भ्रातृत्व हो । अरूको दुःखप्रति सहानुभूति प्रकट गर्दै त्यस दुःख आफूलाई नै परेको भैं गरी सहयोग गर्नु भ्रातृत्व हो ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'ग्रहण नुहाउँदीप्रति' 'अतिथिहरू' 'गोली हो' 'निद्रित भरिया' 'सार्की' 'एसिया' 'सिस्नोको गुनासो' आदि कविताहरूमा भ्रातृत्व चिन्तन पाइन्छ ।

वैज्ञानिक समाजवाद-प्रभावित क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावादी 'गोली हो' कवितामा पनि मानवतावादी भ्रातृत्व चिन्तन रहेको छ ।

सबको भाइ, मेरो भाइ,
सबकी बहिनी, मेरी बहिनी,
सबको घर हो मेरो घर !
यत्ति राखौं मनमा सबले,
एक्लिँदैँनौं केको डर
गै बसौंला सबका छानामनि रे एक जहाज बनी,
(गोली हो)

प्रस्तुत कवितांशमा विश्वबन्धुत्वको भावना छ । धर्तीका सबै मानिस समान हुन्, यहाँ तेरो मेरोको विभेद आवश्यक छैन । त्यसैले कवितांशमा भनिएको छ की सबको भाइ मेरो पनि भाइ, सबकी बहिनी मेरी पनि बहिनी, सबको घर मेरो पनि घर । यही भावनाबाट अनुप्राणित हुन सकियो भने संसारमा मानिसले मानिसबाट डराउनु पर्ने दिन रहदैन । यदी मानिसले मानिसप्रति दया, माया, स्नेह, करुणा नराखी एक अर्काको हत्या र काटमारमा लाग्ने हो भने मानिसबाट नै मानिसका लागि संसार बस्न योग्य हुँदैन भन्दै भ्रातृत्वको भावना कवितांशमा बेजोड ढङ्गमा प्रस्तुत भएको छ । 'गोली हो' कवितामा कविको विश्वबन्धुत्वको भावना प्रकट भएका छन् र विभिन्न प्रसङ्ग एवम् सन्दर्भमा उनी आजको विषम परिस्थितिमा बसेको नेपालीप्रति सद्भाव प्रस्तुत गर्दछन् (बन्धु, २०६७ : ३३२) । कोही पराई छैनौं सब हामी दाजुभाइ, बसौंला गई एकै छानामुनि सबै एकै भई भन्दै प्रस्तुत कवितांशमा मानवतावादी भ्रातृत्व भावना प्रस्तुत भएको छ ।

श्रम गर्ने र श्रमकै कारण बिरामी बन्न विवश दलित सार्कीलाई समाजले अपहेलना गरेकोमा त्यसो नगरी मानवप्रेम गर्न भनिएको 'सार्की' कवितामा मानवतावादी भ्रातृत्व भावना छ ।

हुनु मानिसकन के हो भन्ने
अनुभव केवल च्यापी
निस्क त मानिस !
मानिस तिमिले मर्नुपर्थ्यो
शिरमा भुङ्ग्रो थापी-
समाज, व्यक्ति कुन हो पापी ?
(सार्की)

प्रस्तुत कवितांशमा मानिसले शिरमा भुङ्ग्रो थापेर मर्न नपरोस् भन्ने मानवतावादी भ्रातृत्व भावना छ । मानिसले मानिस हुनुको मर्मलाई भुल्नु हुँदैन । मानिसमा दया, माया, करुणा, प्रेम, सद्भाव, सदाचार, सहयोगजस्ता भावनाहरू रहनु पर्दछ । मानिसले जाति, लिङ्ग, पेशा, धर्म, भाषा, संस्कृति आदिका आधारमा मानिसलाई भेदभाव नगर्नु नै मानवीय धर्म हो । यस्ता मानवीय धर्मलाई अनुभव गरेर वा काखी च्यापेर निस्कने हो भने समाजमा मानिस न बाहुन हुन्छ, न सार्की । त्यसैले सार्की भनेर व्यक्ति र समाजले गरेको अपहेलना ठीक होइन भन्दै मानिसबाट मानिसले मर्नु नपरोस् भनी कवितांशमा भ्रातृत्व भावना प्रस्तुत भएको छ । 'जुत्ता बनाउने सार्कीको सामाजिक स्थितिबारे समाजसँग प्रश्न गर्दै उनीहरूको दयनीय जीवनप्रति सहानुभूति प्रकट गरिएको 'सार्की' कवितामा मानवतावादी' (बन्धु, २०६७ : ३५४) भ्रातृत्व भावना पाइन्छ । समाजका दलित पीडित पिछडिएका जनतालाई उत्थान गर्नु पर्ने आवश्यकता महसुस गरी उनीहरूप्रति समवेदना, सहानुभूति सहित सत्कार्यमा अग्रसर हुन् प्रेरित गर्दै मानवप्रेमको आह्वान कवितांशमा प्रस्तुत भएको छ ।

साम्रज्यवादी शक्तिहरूले अपनाएको शस्त्रास्त्रको होड, औपनिवेशिक युद्ध, आणविक हातहतियारको होडबाजी र प्रयोगको विरोध गर्दै विश्वशान्तिको पक्षमा एवम् मानवीय मूल्यहरूको पक्षमा शङ्खघोष गरिएको 'एसिया' कवितामा मानवतावादी भ्रातृत्व भावना छ ।

चीन छ तिम्रो वीर सुपुत्र सिंह उठेको अब शानी
रूस सदृशको तनय विशाल छ, विश्वविजेता विज्ञान ।
तर भूतलमा आज छ राती,
थरथर काँप्दछ मानवजाति,
आणविक ली पुशबल कोही धम्की दिन्छ नजाती,
तिमीले बोक्नु छ आश-दियाली
तिमीले अमृत-थाली
तिमीले बटार्नु छ सूत्र सुनौला, प्रेमको पन्था चाली !
विश्वशान्तिकी ध्वनि बन शानी !
महाद्वीपकी महारानी !
जाग छ आज बिहानी !!

(एसिया)

प्रस्तुत कवितांशमा आणविक शस्त्रास्त्रले भूतलमा मानवजातिले थरथर काँप्दै कालो अन्धकारको रात सरी जीवन बिताउँन नपरोस् भन्दै मानव-मानवबिच प्रेम भावना प्रस्तुत गरी भ्रातृत्वको कामना गरिएको छ । सिंहभैँ सुपुत्र चीन, विज्ञानले विश्व जितेको रूसलाई मानवजातिको विरुद्धमा नभई मानवहितमा कार्य गर्न आग्रह गरिएको प्रस्तुत कवितांशमा विश्वका सबै जनताका आशाको दियो बन्न र अमृत बाढ्न आग्रह गरिएको छ । ‘चीनजस्तो सिंहभैँ शानी र रूसजस्तो विश्वविजेता विज्ञानी सुपुत्र-राष्ट्रद्वारा सुशोभित एसियामातालाई आणविक शक्तिको सम्भावित खतराले सन्त्रस्त मानवजातिको त्राणका निमित्त विश्वप्रेम, विश्वशान्ति र विश्वमानवतावादको शङ्खनाद गुञ्जाउन आग्रह गरिएको’ (जोशी, २०६७ : २४९) कवितांशमा एसियालाई विश्वशान्तिको ध्वनि गुञ्जायमान गरी महाद्वीपकै रानी बन्न भनिएको छ । तसर्थ विज्ञानको ज्ञान र सिंहको गर्जनले मानवजातिको हित गरोस् र विश्वमानवबिच प्रेम, सद्भाव, सहयोग फैलियोस् भनी प्रस्तुत कवितांशमा मानवतावादी भ्रातृत्व भावना प्रस्तुत भएको छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा मानवता बिनाको मानव जड वस्तुजस्तै हुने चिन्तनको प्रस्तुति गर्दै मानवताको महिमागान गरिएको छ । मानिसले मानिसलाई मानिसका रूपमा हेर्नुपर्ने चिन्तन सघन रूपमा प्रस्तुत भएको यस सङ्ग्रहमा संसारका सबै मानिस

समान छन् र उनीहरूले संसारमा कसैको बिना रोकतोक स्वतन्त्र ढङ्गमा आफ्नो जीवन सञ्चालन गर्न पाउँछन् र मानिस-मानिसबिच प्रेम, सद्भाव, सहयोग हुनु पर्दछ भन्ने रुसोको समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्व चिन्तन सघन रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

४.४ निष्कर्ष

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आफ्ना कविताहरूमा सामाजिक विसङ्गति, विडम्बना र राज्यव्यवस्थाका कुनीतिहरूप्रति व्यङ्ग्य गर्दै विद्रोहभावलाई उद्घाटित गरेका छन् । **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का कविताहरूमा मार्क्सवादी द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको स्पर्श समेत रहेको छ । समाजमा रहेको शोषक र शोषित वर्गभेदलाई अन्त्य गरी समानतामूलक समाजको उत्कट चाहना कविताहरूमा रहेका छन् । धार्मिक विद्रोह साथै राजनीतिक र आर्थिक विसङ्गतिका विरुद्ध विद्रोहको धावा बोलेका कविताहरूको विपुलता **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**मा रहेका छन् । यिनी कविताहरूमा पूँजीको असमान वितरणबाट उत्पन्न अन्तरका विरुद्धको विद्रोहको आह्वान छ । समाजमा हुने गरेको अन्याय, अत्याचार, विकृति, विसङ्गतिप्रतिको विरुद्धको गर्जन पाइने **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का कविताहरूमा जनतन्त्रको स्थापनाका लागि गोलीको गीत गाइएको छ र अन्धकार हटाउन तरबार बोकेर सफर गर्नु पर्ने विद्रोही भावनाको प्रचुरता रहेको छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा मानवले मानवलाई मानवको रूपमा व्यवहार गर्नु पर्ने चिन्तनको सघनता छ । मानवताबिनाको मानव खोक्रो टिनभैँ हुने विचारका साथै मानवले मानवजातिको प्रगतिको निमित्त सहयोग गर्नु पर्ने चिन्तन यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा रहेका छन् । समाजमा सबै मानिस समान छन्, तसर्थ जात र विजातका आधारमा असमान व्यवहार गर्न नहुने तथा ठूलोले सानोमाथि अन्याय गर्न नहुने र ठूलोले सानोलाई प्रेम, स्नेह दिनुपर्ने एवम् ठूलो र सानोबिचको भेद अन्त्य भई समानता हुनु पर्ने चिन्तन **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**मा रहेको छ । जसरी प्रकृतिमा वनस्पति स्वतन्त्र छन् त्यसरी नै समाजमा मानव स्वतन्त्र हुनु पर्छ भन्ने स्वतन्त्रतामूलक चिन्तन पनि यस सङ्ग्रहमा रहेको छ । समाजमा रहेका सम्पूर्ण प्राणी सबै आफ्नै भाइ, बहिनी हुन भन्दै **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**मा मानवताको महिमागान गरिएको छ, वसुधैव कुटुम्बकम् एवम् विश्वबन्धुत्वको भावनाका साथै रुसोको समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्व सम्बन्धी चिन्तनको सघन प्रस्तुत रहेको छ ।

परिच्छेद - पाँच

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा रहस्यात्मकता र आध्यात्मिकता

५.१ विषय प्रवेश

बाह्यपक्षभन्दा आन्तरिक पक्षमा लुकेर रहेको वस्तुको तत्त्व वा सार पक्ष नै रहस्य हो र प्रकृति वा वस्तुमा छिपेर रहेको आन्तरिक दुर्बोध्य तत्त्वलाई प्रत्यक्षीकरण गर्ने सिद्धान्त नै रहस्यवाद हो । स्वच्छन्दतावादी साहित्यमा कल्पना-भावनाको प्राचुर्य तथा यथार्थ जीवन जगत्बाट पलायन हुने प्रवृत्ति-विशेषता पाइने भएकाले स्वच्छन्दतावादको आग्रह अद्भूतता वा रहस्यवादिता तर्फ रहेको पाइन्छ । अन्तस्करण अर्थात् आन्तरिक अनुभूतिका आधारमा जुन तत्त्वले सत्य, परमसत्ता अथवा ईश्वरको दर्शन गराउँछ त्यो पनि रहस्यवाद हो । देवकोटाका कविताहरूमा पनि रहस्यवादी चिन्तन पाइन्छ । यसर्थ लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा पाइने रहस्यावादी चिन्तनको विश्लेषण यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

बालककालदेखि नै पण्डित संस्कारले परिपूर्ण ब्राह्मण परिवारमा हुर्केका हुनाले देवकोटाको साहित्यमा ईश्वरको वर्णनका साथै हिन्दू अवधारणा अनुसार ईश्वरको अस्तित्वको स्वीकारोक्ति पाइन्छ । स्वच्छन्दतावादी साहित्यमा आध्यात्मिक चिन्तन पाइन्छ । धार्मिक चिन्तनहरू एवम् धार्मिक दार्शनिक चिन्तनहरूका साथै ईश्वर, स्वर्ग, नरक, आत्मा, ब्रह्म लगायतको आध्यात्मिक चिन्तनको प्रस्तुति लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहमा पाइन्छ । यिनै पाइने आध्यात्मिक चिन्तनको विश्लेषण यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

५.२ रहस्यात्मकता र आध्यात्मिकताका आधारमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषण

प्रकृतिका विविध रूपहरूमा नारी सौन्दर्य देख्ने र प्रकृतिलाई मानवीय रूपमा हेर्ने स्वच्छन्दतावादी दृष्टिकोण रहस्यवादी चेतनाकै आधारमा विकसित भएको हो । 'स्वच्छन्दतावादी कविहरूले दृश्यवस्तुभन्दा परको यथार्थको खोजी गर्दै अतीत या भविष्यको आदर्श रूप प्रस्तुत गरेका हुन्छन् । जीवन जगत् वा सांसारिक यथार्थभन्दा परको ज्ञात नभएको वस्तु वा अलौकिक शक्तिप्रति जिज्ञासा, उत्सुकता वा विस्मयात्मक भाव जगाउने चेष्टा गर्नु नै रहस्यानुभूतिको स्थिति हो र यस्तो अनुभूति स्वच्छन्दतावादी कविहरूको

काल्पनिक तथा वैयक्तिक प्रवृत्तिको स्वाभाविक परिणती पनि हो' (तिमस्सेना, २०६४ : ४२-४३) । 'अद्भूत र डरलाग्दो परिवेशको अभिव्यञ्जना प्रस्तुत गर्ने, अतिकल्पनीय, असाधारण र विलक्षणता समेतको द्योतन गर्ने आद्भौतिक रचनामा राक्षस, भूत, प्रेत, पिशाच, सैतान, किचकन्या, दैत्य वा दानव आदि र तिनका सन्दर्भहरूको प्रस्तुति रहेको हुन्छ । देवकोटाका कविताहरूदेखि नेपाली कवितामा आद्भौतिक, अतिप्राकृत वा रहस्यको प्रस्तुति भएको पाइन्छ' (गौतम, २०६८ : १२९) । स्वच्छन्दतावादीहरूको रहस्य भावना वैयक्तिक असन्तोषपूर्ण भावाभिव्यञ्जना नै हो ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'भूतलाई भटारो' 'चुकुल' 'मानिस विराट्' 'मेरो धर्म' 'उद्बोधन' 'पापको गुनासो' 'शाहजहाँको इच्छा' 'एक तिमी' 'अहो ! मलाई ताजुब लाग्छ !' 'पितृविलाप' जस्ता कवितामा रहस्यवादी चेतना पाइन्छ ।

संसार, सृष्टि र मान्छेका सन्दर्भमा मानिसको सृष्टि र विकासलाई पौराणिक आधारमा प्रस्तुत गरिएको 'मानिस विराट्' कवितामा मानिसको महिमागानका साथै रहस्यवादी चिन्तन प्रस्तुत भएको छ ।

मानिस हुन गो !
मुटु विराट्को
छाम्न, छिचोल्न !...
मिरमिर मानिस माटोमा छ !
तिरमिर मानिस सूर्य किरणमा !
छिरबिर मानिस वनमा त्यहाँ छ !
एउटा मानिस भल्किरहेछ,
सब वस्तुमा, सब जनमा !
(मानिस विराट्)

प्रस्तुत कवितांशमा विराट् पुरुषको मुटु छाम्न र छिचोल्न नै सृष्टि क्रममा नै मानिसको जन्म भएको हो र वस्तुतः मानिस स्वयम् त्यही विराट् पुरुष हो जो सूक्ष्म रूपमा जताततै व्याप्त छ भन्ने रहस्यवादी चिन्तन प्रस्तुत भएको छ । माटोमा हुने मानिस मिरमिर छ, सूर्य किरणमा हुने मानिस तिरमिर छ, वनमा हुने मानिस छिरबिर छ त यस्तो कस्तो

मानिस हो जो सब वस्तुमा निहित छ भन्दै मिरमिर, तिरमिर, छिरबिर देखिने मानिसको बहुरूपी स्वरूपप्रति कवितांशमा रहस्यमयी दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको छ । उक्त प्रकार 'रहस्यवादी, पदार्थवादी र स्वच्छन्दतावादी दर्शनलाई संयोजित गर्दै उच्च काव्यात्मकता प्रदान गरिएको प्रस्तुत कवितामा प्रकृति-मानव-दिव्यताको तादात्म्य प्रतिपादन हुनाका साथै कविको स्वच्छन्दतावादी-रहस्यवादी जीवनदृष्टि प्रकटिएको प्रष्टै छ' (जोशी, २०६७ : ३९६) । यसर्थ प्रस्तुत कवितांशमा विराट् पुरुष सूक्ष्म रूपमा सम्पूर्ण जगत् भरि व्याप्त छ भन्ने रहस्यवादी चिन्तन प्रकट भएको छ ।

सम्पूर्ण सृष्टि भरि वियोग र रोदन व्याप्त रहेको र सृष्टिको सुन्दरतालाई मृत्यु र परिवर्तनले विनष्ट बनाउँदा अरू त के सृष्टिकर्ता परमेश्वर स्वयम् नै पनि आफ्ना मृत्यु र परिवर्तनका नियम रूपका भूलहरूमा पश्चाताप गर्दै रोइरहेको अनुभव हुने 'शाहजहाँको इच्छा' कविताको प्रस्तुत कवितांशमा रहस्यवादी चिन्तन छ ।

विश्वको अधिपति रुन्छ यहाँ,
 आफ्ना फूलहरूमा !
 आफ्ना मृत्यु र परिवर्तनका
 आदिम, स्वनिर्मित नियम रूपका
 भूलहरूमा ! भूलहरूमा !
 आफ्नै घोची आफ्नो छाती
 शूलहरूमा ! शूलहरूमा !
 (शाहजहाँको इच्छा)

प्रस्तुत कवितांशमा शाहजहाँ र मुमताजका अमर प्रेमको सम्झना गर्ने सिलसिलामा सृष्टि सम्बन्धी स्वच्छन्दतावादी-रहस्यवादी दृष्टिको मार्मिक अभिव्यक्ति भएको छ । शाहजहाँले अत्यन्त कोमल ढङ्गले यमुनातटमा मुमताजको चीर विश्रान्तिलाई जागृतिशिथिलता वा सुन्दरताको चीर निन्द्राको रूपमा चित्रित गरी सम्पूर्ण पृथ्वीले नै कफन वा कात्रो ओढेको छ भन्दै विश्वको अधिपति आफ्नै मृत्यु र परिवर्तनका आदिम स्वनिर्मित नियमका भूलरूपी कष्टकर शूलहरूले छाती घोचिई सुन्दर नश्वर फूलहरूको पीडाको माध्यमबाट रोइरहेको भाव प्रक्षेपण गरिएको (त्रिपाठी र अन्य, २०६५ : २०७) प्रस्तुत कवितांशमा संसारमा मानिसले प्रेमबाट जुन आनन्द प्राप्त गर्दछ त्यो आनन्दलाई

परिवर्तनका नियम र मृत्युले तुषारापात गरेको भन्दै मृत्युको नियम बनाउने पनि प्रेममय संसारबाट विमुख हुनुपर्दा परिवर्तनका नियम र मृत्यु यो कस्तो चिज हो भन्दै रहस्यवादी चिन्तन प्रकट भएको छ ।

सामाजिक मान्यता र यसका विरोधाभासहरूलाई देखाइएको 'पापको गुनासो' कवितामा रहस्यवादी प्रवृत्ति पाइन्छ, यसका साथै मृत्यु पछि के हुन्छ ? तथा मृत्युको त्रासलाई देखाइएको यस कवितामा रहस्यवादी चिन्तन छ ।

आँखा खोल्नु धर्म भए यदि;

चिम्लनु पनि ता होला मोज !

तर यो कस्तो ?

भोलि बताउला आफ्नो खोज !

(पापको गुनासो)

प्रस्तुत कवितांशमा मृत्यु सम्बन्धी रहस्यवादी चिन्तन प्रस्तुत भएको छ । आँखा खोल्नु जन्म हुनु हो । जन्मपछि जीवको अगाडी जगत् दृश्यमान हुने हुँदा चक्षु इन्द्रियले ग्रहण गरेको ज्ञान शाश्वत नै हुन्छ । चक्षु इन्द्रियले नदेख्ने यो मृत्यु कस्तो हुन्छ भनी मृत्यु सम्बन्धी रहस्यवादी दृष्टिकोण कवितांशमा छ । रहस्यको खोजीमा लागि रहेपनि त्यो वर्तमानमा बताउन सकिएको छैन । त्यसैले भोली बताउने भनिएकाले मृत्यु इन्द्रियजन्य ज्ञानको सीमाभन्दा बाहिर रहेको देखिन्छ । मानिससँग दृश्य संसारसँग जोडिएका यावत् प्रश्नहरूको जवाफ हुन्छ तर यहाँ आँखा चिम्लनुको मोज कति हुन्छ त्यो भोली बताउने भनिएकाले मृत्यु दृश्य संसारमा रहँदासम्म बोधगम्य नहुने भन्दै प्रस्तुत कवितांशमा मृत्युको रहस्यमयी विचार प्रकट गरिएको छ ।

विश्व ब्रह्माण्ड, संसार, आकाश, जल, पङ्क्षी, जनावर सबै प्रकृतिका चमत्कार हुन् भनिएको 'अहो ! मलाई ताजुब लाग्छ !' कवितामा रहस्यवादी चिन्तन पाइन्छ ।

कोही अद्भूत मिरमिर सिँँठीमा

ढीलो, सुस्त,

चढिरहेको जस्तो लाग्छ ...।

.....

खण्डहरहरूको सपना देख्छु !
माकुरोको जेहेनी जाली !
कमिला गजबका शहर बनाउँछन्,
प्रबन्ध निकाली !
भीर पुगेका वस्तु देख्दछु,
कोही डाक्छ !
तर्सी उठ्दछु भट्ट कहाली !
सातो भाग्छ
अहो ! मलाई ताजुब लाग्छ !
(अहो ! मलाई ताजुब लाग्छ !)

प्रस्तुत कवितांशमा खण्डहरहरू, माकुरोको जालो, कमिलाको शहर, भीरमा पुगेको वस्तु आदि बिम्बवाट रहस्यवादी विचारलाई प्रस्तुत गरिएको छ । कुनै एउटा अद्भूत वस्तु मिरमिर सुस्त सुस्त सिँढीमा चढिरहेको छ । त्यो वस्तु क्षितिजको पर पर किनार पुगिसके पनि दृष्टिगोचर हुन सकेको छैन । त्यस्तै दृष्टिगोचर अस्ति र आजको अन्तरमा पनि हुन सकेको छैन । के फरक छ त अस्ति र आजको बिचमा भन्दै रहस्यको खोजी कवितांशमा भएको छ । यसमा कविले हिजो र आजको बिचमा रहेको अन्तर देखाउँदै सृष्टिको विचित्रता देखाएका छन् । विज्ञानले जतिसुकै चमत्कार गरे पनि मृत्यु छिचोल्न सक्दैन । जीवनमा जति सुकै कमिलोवृत्ति अप्नाएर शहर बनाए पनि त्यो खण्डहरहरूमा परिणत हुने र त्यही खण्डहरहरूको भीरमा पुगेको वस्तु नै मृत्यु हुन सक्ने भनी कवितांशमा रहस्यवादी चिन्तन प्रस्तुत भएको छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहमा दृश्य इन्द्रियजन्य ज्ञानभन्दा अदृश्य आद्भौतिक, अतिप्राकृत र रहस्यवादी चिन्तनको प्रस्तुति रहेको छ । मृत्यु सम्बन्धी रहस्यवादी चिन्तनको व्यापक प्रस्तुति पाइने यस सङ्ग्रहमा राक्षस, भूत, प्रेत, पिशाच, सैतान, किचकन्या, दैत्य, दानव आदिजस्ता अतिप्राकृत रहस्यवादी चिन्तनहरूका साथै खण्डहर, रात आदि रहस्यवादी चिन्तनको प्रस्तुति छ एवम् मृत्यु सम्बन्धी रहस्यवादी चिन्तनको व्यापकता समेत रहेको छ ।

अतिशय कल्पना र प्राकृतिक शक्तिको उपयोग गरी अलौकिक शक्ति र सौन्दर्यको खोजी गर्ने स्वच्छन्दतावादी कविहरूका निमित्त रहस्योन्मुखी दृष्टि साभ्ना प्रवृत्ति हो र यसै प्रवृत्तिबाट उनीहरू अतीतको यात्रा गर्दै आध्यात्मिक भाव जगाउँदछन् । ‘दृश्यमान जगत्मा आध्यात्मिकसत्तालाई स्वीकार गरी दैवीक प्रेरणालाई सृजनाको कारकतत्व मान्ने स्वच्छन्दतावादीहरूले अलौकिकता, अदृश्य शक्ति, ईश्वरीय सत्ता र आध्यात्मिकतालाई जोड दिएका हुन्छन्’ (शर्मा र लुइटेल्, २०६१ : २९१) । प्रकृति पुरुष चिन्तन, त्रिगुण चिन्तन, जगत् तथा माया चिन्तन, ईश्वर चिन्तन एवम् जीव तथा ब्रह्म चिन्तन गर्दै आत्माको नित्यताप्रतिको निष्ठा जगत्को अनित्यताको प्रतिपादन, पुनर्जन्म र कर्मवादी चिन्तन, जीवको चरम लक्ष्य मोक्ष प्राप्ति, आस्तिक चेतना वा आस्तिकताजस्ता चिन्तनहरू नै आध्यात्मिक चिन्तन हुन् ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका ‘दालभात डुकू’ ‘एक असारको बिहान’ ‘फागुन फूलछ संसार सारा’ ‘पापको गुनासो’ ‘किन मुस्कान’ ‘एक सुन्दरी वेश्याप्रति’ ‘एक तिमी’ ‘एक तरङ्ग’ ‘प्रलय वेदना’ ‘शून्यमा शून्यसरी’ जस्ता कविताहरूमा आध्यात्मिक चिन्तन पाइन्छ ।

साङ्ख्यदर्शनको सिद्धान्त अनुसार प्रकृति र पुरुषको संयोगबाट नै सम्पूर्ण सृष्टि सिर्जिन्छ । ‘पुरुषको सम्पर्कमा आएपछि प्रकृतिमा रहेको सत्व, रज र तम गुणको साम्यावस्थामा गड्बडी आउँछ, जसको फलस्वरूप विकासको प्रारम्भ हुन्छ । जसरी चुम्बकलाई नजिकै लैजाँदा फलाममा क्रिया उत्पन्न हुन्छन्, त्यस्तै चेतन पुरुषको सम्पर्क पाउँनासाथ अचेतन प्रकृतिमा क्रिया उत्पन्न हुन्छ । पुरुष चेतनशील हुन्छ, तर निष्क्रिय हुन्छ, भने प्रकृति अचेतन भएर पनि सक्रिय हुन्छ, यी दुईको सम्बन्ध अन्धो र लड्गडोको जस्तो छ’ (गिरी, २०५५ : ४६) । यस्तै प्रकृति र पुरुष सम्बन्धी चिन्तन ‘पापको गुनासो’ कवितामा प्रस्तुत भएको छ ।

‘पाप’ हो है नाम मेरो !

पुरुष बाबा, प्रकृति आमा !

देश नर नारीको घेरो !

मासु मन्दिर, वास खास !

मज्जा खोपी !

मन, चमन !

पन्ध्री, पशुको छुन्न जङ्गल !

मानवता सिमना मेरो !

त्यसको इतिहास सेरोफेरो !

(पापको गुनासो)

प्रस्तुत कवितांशमा प्रकृतिमा भर परि उनको इसारामा चले पनि पुरुष अवश्यै नै बाबु हो र प्रकृति आमा हो भन्ने चिन्तन पाइन्छ । प्रकृति-पुरुषको समन्वयबाट सृष्टि चलिरहेको छ । यस्तै आमा बाबुको समन्वयबाट परिवार चलिरहेको हुन्छ । यहाँ प्रकृतिलाई आमा नारीको रूपमा चित्रण गरिएको छ । यद्यपी साङ्ख्य दर्शनमा प्रकृतिलाई अन्धी नारीको रूपमा उपमित गरिएको हुन्छ । समस्त दुःखको कारण अज्ञान हो । अज्ञानवश मानिसले प्रकृति र पुरुषको यथार्थलाई बुझ्न सकिरहेको हुँदैन, यही यथार्थ ज्ञान या प्रकृति र पुरुषको भेद ज्ञान पश्चात् जीव मुक्त हुन्छ । यसर्थ प्रस्तुत कवितांशमा दार्शनिक आध्यात्मिक चिन्तनको प्रस्तुति रहेको छ ।

व्यक्ति भित्रको आफूलाई सम्बोधन गर्दै व्यक्तिले आँटे जे पनि हुन्छ त्यसैले आँटिला व्यक्तिहरूको देशलाई आवश्यकता छ भन्दै दृढ विश्वासका साथ कर्तव्य पथमा हिंड्न भनिएको 'एक तिमी' कवितामा पनि आध्यात्मिक चिन्तन पाइन्छ ।

भैगो मरेछौं बाटैमा !

तिमी मरेपछि देखेछौं ए आफूलाई

हिँडिरहेको, हिँडिरहेको,

चालू लक्ष्यको साथैमा !

शास्त्रहरू सब सच्चा हुनेछन् ! विश्वास गर !

आत्मा तिम्रो मर्दैन कहीं

हामी नास्तिक बन्नेछैनौं

पाई फेरि तिम्रीलाई यहीं !

शून्य डराउँछ एकै चीजले-जान्छ गुमी जिउँदा भएमा-केवल तिमी !

(एक तिमी)

अध्यात्मवाद त्यस्तो दार्शनिक प्रणाली हो जस अनुसार आत्मा नै परमतत्व हो । प्रस्तुत कवितांशमा आत्माको नित्यताप्रतिको निष्ठा छ । जो निरन्तर कर्मफल प्राप्त गर्दछ त्यो आत्मा हो, आत्मा सबैतिर व्याप्त भएको वस्तु हो । भौतिक नश्वर शरीर नष्ट भए पनि आफूसँगका लक्ष्यहरू नष्ट हुँदैन, त्यसैले यहाँ आफ्नो लक्ष्यप्राप्तिका निमित्त हिँडिरहेको मानिसलाई बिच बाटोमा मरे पनि तिम्रो लक्ष्य मर्दैन भनिएको छ । लक्ष्यको सम्बन्ध शरीरसँग नभई आत्मासँग हुन्छ, आत्मा अविनाशी छ त्यसैले तिम्रो लक्ष्य कहिल्यै मर्दैन भनी आत्मालाई शस्त्रअस्त्रले काट्न नसक्ने, हावाले सुकाउन नसक्ने, आगोले डढाउँन नसक्ने, पानीले भिजाउँन नसक्ने सबैतिर व्याप्त अचल अणुका रूपमा शास्त्रले लिएको कुरामा विश्वास गर्न भनिएको छ, यसका साथै यहाँ आस्तिक चिन्तन समेत प्रस्तुत भएकाले आध्यात्मिकताको प्रस्तुति रहेको छ ।

कवि देवकोटाले आफू स्वयम्लाई विषयवस्तु बनाउँदै जीवनको अन्तिम-अन्तिम प्रहरमा प्रलय पीडा भोगिरहेको समयमा ईश्वर सम्भेर लेखिएको 'प्रलय वेदना' कवितामा आध्यात्मिक चिन्तन पाइन्छ ।

विषको महको चाखी मिठास जगमा बसियो अन्धसरी,
 तर प्रभुका क्यै चेत खुलेन अब दुःखीको लौ मसरी ।...
 मानवताका भाव हजारौं मैले गाएँ कवितामा,
 तर ती सारा विफल भईकन फोस्रो भए सब प्रभु श्यामा ।...
 प्रलय नीदमा सुतिरहेछु मेरो ब्रह्माण्ड जल्यो,
 आउने सक्ने प्रभुको पदमा मेरो आत्मासम्म गल्यो ।

(प्रलय वेदना)

प्रस्तुत कवितांशमा सांसारिक सुख दुःखमै डुबेर परमेश्वरलाई सम्भन नसकेको र आत्मोद्धारका निमित्त समुचित आध्यात्मसाधना गर्न नसेकोमा पीडाबोध र साथै परमात्माको व्याप्तिको अनुभव गरिरहेको पाइन्छ । मानवताको भाव हजारौं मैले गाएँ कवितामा भन्दै कविले जीवनका केही प्राप्तिबोध सहित यसको अपूर्णता र विफलताको बोध गरिरहेको तथा क्यान्सर रोगको असह्य पीडा असामयिक मृत्युको अपरिहार्यताको चापमा आफ्नो अस्मिताको पराजयको अनुभव गरिरहेको पाइने प्रस्तुत कवितांशमा ईश्वर वा परमात्माप्रतिको आस्था अनुराग यद्वा आस्तिक आध्यात्मिक चेत प्रकटिएको छ (जोशी, २०६७ : ३४४) । मनुष्यको

अन्तिम पर्यावसान प्रभु हो, यसर्थ प्रलय नीदमा वा मृत्युको अन्तिम घडीमा मनुष्यको आत्मा प्रभुमा लीन हुन्छ तापनि कविको आत्माले अन्तिम समयमा प्रभुको पद समात्न नसक्नुमा आफ्नो पुरै ब्रमाण्ड नै जलेकोले हो भनि प्रभुसँग थप आर्तपुकारा गर्नुले कवितांशमा आध्यात्मिक चिन्तनको प्रस्तुति रहेको छ ।

अन्तिम दुई कविता 'प्रलय वेदना' र 'शून्यमा शून्यसरी' मृत्युशय्याको समयमा लेखिएका हुन् र 'यी कवितालाई लिएर कयौँ व्यक्तिहरू देवकोटालाई अन्तिम समयमा ईश्वरवादी भएको प्रमाणित गर्न चाहन्छन् । परन्तु यी दुई कविता त्यति आधिकारिक मानिदैनन् । हुन् सक्छ, ब्राह्मण्डवादी संस्कार अभै बाँकी रहेको स्थितिमा देवकोटाले ती कविता लेखेहोलान् तर मृत्युशय्यामा बेहोसी स्थितिमा बर्बराएको कुरालाई लिएर देवकोटालाई यसरी अन्तिम समयमा ईश्वरवादी भएको प्रमाणित गर्न मिल्दैन' (चैतन्य, २०५९ : २३०) भनेर समालोचक चैतन्यले भने पनि 'शून्यमा शून्यसरी' कवितामा ब्रह्मको उपासना गरी आध्यात्मिक भाव प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

रहेछ संसार निशा समान,
आएन ज्यूँदै रहँदा नि ज्ञान ।
आखीर श्रीकृष्ण रहेछ एक,
न भक्ति भो, ज्ञान, नभो विवेक ।...
संस्कार आफ्नो सब ने गुमाएँ,
म शून्यमा शून्य सरी विलाएँ ।

(शून्यमा शून्यसरी)

प्रस्तुत कवितांशमा आस्तिक-आध्यात्मिक चिन्तन प्रकट भएको छ । 'वेदान्त दर्शनमा ईश्वरलाई ब्रह्मको साकार र सगुण रूप मानिन्छ । जब मानिस विचारद्वारा ग्राह्य हुन्छ त्यो ईश्वरी रूप हो । वेदान्तले जगत्लाई चैतन्य सत्ताको इतर तत्त्वका रूपमा लिएको छ । यसले जगत्लाई ब्रह्मको विवर्त परिणाम दुवै मानेको पाइन्छ । शङ्कराचार्यले जगत्लाई ईश्वरको जादु स्वीकारेका छन् । व्यवहारिक रूपमा जगत्को सत्ता देखिए पनि पारमार्थमा यसको अस्तित्व छैन' (गिरी, २०५५ : ५४-५९) । अन्तिममा आएर देवकोटाले ब्रह्मलाई चिनेका कारण मायाको आवरणले आरुढ गरेको जगत् निशा समान रहेछ भन्ने बोध गरेका छन् । सांसारिकतामा भुलेर श्रीकृष्ण वा परमात्मा विषयक भक्ति, ज्ञान र विवेकको यथोचित

साधना तथा पूर्वीय आध्यात्मिक संसारको समुचित संरक्षण सम्बद्धन गर्न नसकेकोमा पीडाबोध व्यक्त गरिरहेका छन् र साथै अधि सुख स्वर्ग सम्भरेर आफू रमाएको संसार त वस्तुतः मरुभूमितुल्य वा निशासमान पो रहेछ र एक मात्र परमसत्य त आखिर श्रीकृष्ण परमात्मा नै पो रहेछन् भनी प्रस्तुत कवितांशमा वेदान्त दर्शनको जगत् तथा माया चिन्तन एवम् जीव तथा ब्रह्म चिन्तन प्रकट भएको छ । यसका साथै यहाँ ज्ञानयोग, कर्मयोग र भक्तियोगको समेत प्रस्तुति रहेको छ । यसर्थ कवितांशमा आध्यात्मिक चिन्तन पाइन्छ र यो कविता देवकोटाको नेपाली भाषाको आखिरी वा अन्तिम कविता पनि हो ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का कवितामा आध्यात्मिक चिन्तन पाइन्छ । यसमा साङ्ख्य दर्शनको प्रकृति पुरुष चिन्तनको प्रधानता रहेको छ साथै त्रिगुण चिन्तन पनि पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका कवितामा आत्माको नित्यताप्रतिको निष्ठा पनि प्रकट भएको पाइन्छ । यसका साथै वेदान्त दर्शनको जगत् तथा माया एवम् जीव तथा ब्रह्म चिन्तन समेतको प्रस्तुति रहेको पाइन्छ ।

५.३ निष्कर्ष

प्रकृतिको हरेक कण कणमा विराट्सत्ताको सङ्केत गर्नका साथै दृश्यले अदृश्य र लौकिकले अलौकिक सत्ताको अस्तित्वलाई रहस्यवादमा स्थापित गरिएको छ । **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का कविताहरूमा विराट् पुरुषको मुटु छाग्न र छिचोल्न नै सृष्टि क्रममा नै मानिसको जन्म भएको हो र वस्तुतः मानिस स्वयम् त्यही विराट् पुरुष हो जो सूक्ष्म रूपमा जताततै व्याप्त छ भन्ने रहस्यावादी चिन्तन प्रस्तुत भएको छ । प्रेमको सुन्दर संसारमा प्रेमीको मृत्युबाट आहत भई यो मृत्यु कस्तो चिज हो भनी मृत्यु सम्बन्धी रहस्यावादी चिन्तन यस सङ्ग्रहमा प्रस्तुत भएको छ । राक्षस, भूत, प्रेत, पिशाच, सैतान, किचकन्या, दैत्य, दानव आदिजस्ता अतिप्राकृत रहस्यावादी चिन्तनहरूका साथै खण्डहर, रात आदि रहस्यावादी चिन्तनको प्रस्तुति यस सङ्ग्रहमा छ एवम् मृत्यु सम्बन्धी रहस्यावादी चिन्तनको व्यापकता पनि रहेको छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा आध्यात्मिक चिन्तन पाइन्छ । यसमा साङ्ख्य दर्शनको प्रकृति पुरुष चिन्तनको प्रधानता रहेको छ साथै त्रिगुण चिन्तन पनि पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका कवितामा आत्माको नित्यताप्रतिको निष्ठा पनि प्रकट भएको पाइन्छ । यसका

साथै वेदान्त दर्शनको जगत् तथा माया एवम् जीव तथा ब्रह्म चिन्तन समेतको प्रस्तुति रहेको पाइन्छ । ब्रह्मवादीहरूको परमसत्ताको हाराहारीमा खडा हुने देवकोटीय परमसत्ताको स्थापना अर्थात् अवधारणाले सत्यको विराट् चैतन्य स्वरूप र प्रकृतिको विराट् जड स्वरूपमा भेद देख्दैन र एकलाई अर्कोमा एकाकार बनाई चैतन्यको स्तरभेद सिवाय अरु कुनै थोकलाई स्वीकार गर्दैन । यस्तै चिन्तनको प्रस्तुति **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का कवितामा पाइन्छ ।

परिच्छेद - छ

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा साङ्गीतिकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरकता र अन्य स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति

६.१ विषय प्रवेश

साङ्गीतिकता स्वच्छन्दतावादको मूलभूत प्रवृत्ति वा विशेषता हो । एक भाव प्रवाहलाई अभिव्यक्ति दिने अनेक पद्धति समष्टि वा रचनासमष्टिमा आधारित उन्मुक्त श्लोकविधान गर्ने प्रवृत्ति देवकोटामा रहेको पाइन्छ । भाव प्रकाशनका निमित्त कविता रच्ने कवि भए पनि उनका रचनाहरूमा छन्द वा लयको माधुर्य पनि रहेको छ । स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिमूलक कविता लेखन भित्र कल्पनाको ज्वारमा जस्तो विचार उत्पन्न हुन्छ त्यसलाई कुनै परिष्कार परिमार्जन नगरी स्वच्छन्द भाव प्रवाहलाई जोड दिने देवकोटाका कविताहरूमा सङ्गीतको मूर्छना पाइन्छ । यस्तो सङ्गीतको संयोजन केवल उनले परिष्कारपूर्ण ढङ्गले गरेको नभएर स्वतः सङ्गीतको सिर्जना भएको हो । उनका रचनाहरू आन्तरिक अनुप्रास तथा अन्त्यानुप्रासको प्रायः निरन्तरित प्रयोगबाट निःसृत श्रुतिमाधुरताले ओतप्रोत रहेका छन् । जसबाट सङ्गीतको सिर्जना भएको छ । अतः देवकोटाको लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामापाइने साङ्गीतिकतालाई यस परिच्छेदमा विश्लेषण गरिएको छ ।

कल्पना बिना कविता सम्भव हुँदैन । कल्पना शक्तिमा दैवी गुण देखेहरूले ईश्वरले यो जगत्लाई एक पटक सृष्टि गरेर सृजन कलाको परिचय दिएको मानेका छन् । कविहरूले यही कल्पना शक्तिको कारण नयाँ नयाँ सृजना गरेर आफ्नो सृजनकलाको परिचय दिँदै कल्पना शक्तिद्वारा प्राप्त हुने सुखानुभूतिलाई परमानन्द नै ठानेका छन् । वस्तुमा चेतनाको खोजी गरी पुनः सृजना तर्फ उन्मुख गराई आत्मानुभूतिको सौन्दर्यपूर्ण अभिव्यक्ति दिन सक्ने कल्पना स्वच्छन्दतावादीहरूको दृष्टिमा काव्य निर्माणको केन्द्रीय तत्त्व नै हो । त्यसैले स्वच्छन्दतावादी कविहरूका कवितामा कल्पनाशीलता प्रचुर मात्रामा पाइन्छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका हरेक कवितामा कल्पनाशीलता पाइन्छ । तापनि उनका केही प्रतिनिधि कविताहरूलाई मात्र यहाँ विमर्श गरिएको छ । स्वच्छन्दतावादी रचनामा आत्मपरकताका कारण कवि र उसका निकटस्थ पात्रहरूको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष उपस्थिति समेत कवितामा भएको हुन्छ । कवि स्वयम्का चिन्तन, अनुभूति, विचार, मान्यता,

जीवनसङ्घर्षहरू कुनै न कुनै रूपमा कवितामा प्रतिबिम्बित भएको हुन्छ । कविले जीवनको अनेक मोडमा भोगेका दुःख सुखको कलात्मक प्रस्तुतिका कारण आत्मपरकताको प्रतिध्वनि कवितामा भएको हो । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जीवनका विविध आयामहरूको कलात्मक प्रस्तुति लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहमा भएको छ । यस्तो आत्मपरकता उनका सबै रचनाहरूमा नभई केही विशिष्ट रचनाहरूमा मात्र रहेको छ तिनीहरूलाई यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

६.२ साङ्गीतिकताका आधारमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषण

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा समानान्तरता, अलङ्कार, छन्द, विचलन आदि कारणबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ । कवितामा लयको कारणले सङ्गीतको सिर्जना हुन्छ । लय प्रथमतः भाषिक स्वर व्यञ्जन वर्णका वर्णगत ध्वनिको साम्य वैषम्य दुवै भएको वितरण प्रक्रियाको कालगत प्राप्ति हो र कविताकृतिका लय चरण/पाउ वा हरफ/पङ्क्तिको गतिक्रम वा यतिविधानबाट थालिन्छ जसबाट रचनामा सङ्गीतको सिर्जना हुन्छ । चरण वा पङ्क्तिको वार्षिक/मात्रिक वा आक्षरिक वितरणक्रम आवृत्ति/अनावृत्ति तथा यति र उच्चारणकालको लम्बाइले पनि लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा सङ्गीतको सिर्जना भएको छ ।

६.२.१ समानान्तरताबाट सङ्गीतको सृजना

समानान्तरतालाई विचलनको विपरीत तत्त्वका रूपमा मानिन्छ । कृतिमा कुनै भाषिक अभिलक्षण वा एकाइको नियमित पुनरावृत्तिलाई समानान्तरता भनिन्छ । 'यो विचलनको विपरीत प्रक्रिया भए पनि अग्रभूमीकरणको अर्को प्रक्रियाको रूपमा यसलाई मानिन्छ र यो भाषाको अतिरिक्त नियमितता हो । कवितामा समानान्तरता भाषिक अभिलक्षण वा पुनरावृत्तिको नियमितताको रूपमा देखापर्दछ । समानान्तरता छन्द, अलङ्कार, तुक, समता आदि सबै भाषिक तहहरूमा हुन्छ' (शर्मा, २०५५ : ५३५) । यी भाषिक तहमा हुने समानान्तरताले कवितालाई विशिष्ट बनाउँछ । 'विचलन र समानान्तरता दुबैको काम काव्यिक चमत्कार सृजना गर्नु भए पनि यी दुबैको तरिका फरक छ । विचलनमा अप्रचलित र असमान्य प्रयोगबाट काव्यिक चमत्कार पैदा गरिन्छ भने समानान्तरतामा प्रचलित एवम् सामान्य पुनरावृत्तीय प्रयोगबाट काव्यिक चमत्कार पैदा गरिन्छ' (गौतम, २०६६ : ५५३) । भाषिक तहका आधारमा समानान्तरता बाह्य र आन्तरिक गरी दुई प्रकारका छन् । यिनै समानान्तरताबाट काव्यमा सङ्गीतको सृजना हुन्छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका अधिकांश कविताहरूमा समानान्तरताबाट सङ्गीतको सृजना भएको पाइन्छ । यस्तै यहाँ केही प्रतिनिधि कविताहरूमा समानान्तरताबाट पाइने सङ्गीतको विश्लेषण गरिएको छ ।

कविता, गीत र लेखहरू लेख्नु, काव्यप्रतिष्ठानबाट निस्कने पत्रिकाको काम गर्नु, सामाजिक कार्य सहित अध्यापनजस्ता कार्यबाट थकित देवकोटाले कमजोरीको महशुस गरी लेखिएको 'कमजोरी' कवितामा बाह्य समानान्तरताबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

औँलाऔँली

तरङ्गाजलमा, चोपलचापल

साथ उँगौली !

“औँली बसौली, अलि तल जौली, बयौली,

भल्को उठौली, औँली ।”

(कमजोरी)

भाषाका ध्वनितात्त्विकदेखि वाक्यात्मक तहसम्मको पुनरावृत्तिलाई बाह्य समानान्तरता भनिन्छ र यस अन्तर्गत ध्वनि, वर्ण, शब्द, पदसमूह, वाक्य आदि पर्दछन् र यिनका तहमा देखिने समानान्तरता नै बाह्य समानान्तरता हो (गौतम, २०६६ : ५५४) । यस्तै प्रस्तुत कवितांशमा बाह्य समानान्तरताबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ । यहाँ 'औँला' 'औँली' शब्दको कवितांश भरी निरन्तर आवृत्ति भएको छ । यस्तै यहाँ 'ल' वर्णको पनि निरन्तर आवृत्ति भएको छ । यसका साथै यहाँ 'च' वर्णको पनि निरन्तर आवृत्ति भएको छ । 'औँला' 'औँली' पद एवम् 'ल' 'च' वर्णको निरन्तर आवृत्तिका कारण कवितांशमा बाह्य समानान्तरताबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

पानीको वैज्ञानिक सन्दर्भका साथै मिथकीय र दैवी वर्णन गरिएको एवम् नवीन तथा पुराना बिम्बहरूको सघन प्रस्तुति रहेको 'पानी' कवितामा पनि बाह्य समानान्तरताबाट सङ्गीतको सृजना भएको पाइन्छ ।

फूल-जरामा पस्दी रानी !

फूल-कोपीमा बस्दी रानी !

शीत-बिन्दुमा खस्दी रानी !

किरणहरूमा लस्दी रानी !

हे महाधर्या पानी !

(पानी)

प्रस्तुत कवितांशमा पद समूह वा शब्दहरू कवितांशका चारवटै पङ्तिमा समानक्रममा रहेका छन् भने अन्तिम पङ्तिमा मात्र त्यो क्रम भङ्ग भएको छ । यहाँ 'रानी' शब्दको निरन्तर आवृत्ति भएको छ । यस्तै 'पस्दी' 'बस्दी' 'खस्दी' 'लस्दी' शब्दमा भएको निरन्तर आवृत्तिले यहाँ बाह्य समानान्तरता भएको छ । यस्तै यहाँ 'फूल' शब्दको निरन्तर आवृत्ति भएको छ भने 'मा' वर्णको पनि निरन्तर आवृत्ति भएकाले बाह्य समानान्तरताका कारण कवितांशमा सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

बिहानलाई २००७ सालको पछिको अवस्थाका रूपमा वर्णन गरिएको र रातलाई २००७ साल अघिको अवस्थाका रूपमा वर्णन गरिएको तथा रात अँध्यारो, विकृति र षड्यन्त्रको प्रतीक भएकाले रात पछिको बिहानका लागि विद्रोह गर्न पर्छ भनिएको 'बिहानको आकाशलाई' कवितामा आन्तरिक समानान्तरताबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

म सुतेको मानिस हुँ,

जीविततातिर बेहोश !

म लुटेको मानिस हुँ

धनी र वञ्चित, निर्दोष !

(बिहानको आकाशलाई)

कृतिको अर्थ वा भावका तहमा देखिने समानान्तरतालाई आन्तरिक समानान्तरता भनिन्छ । 'यो कृतिको भाव वा अर्थको पुरावृत्ति हो । यसलाई अर्थका तहमा देखिने समानान्तरता भएकाले आर्थी समानान्तरता पनि भनिन्छ । यो एक प्रकारले शाब्दिक समानान्तरताकै परिणति हो । शब्दको अर्थका आधारमा देखिने यस किसिमको समानान्तरता शब्दमा मात्र नभई वाक्यले दिने अर्थमा पनि रहेको हुन्छ र यो अर्थ वा भावको पर्यायवाचित र विपरीतार्थताका रूपमा पनि रहेको हुन्छ' (गौतम, २०६६ : ५५७) । प्रस्तुत कवितांशमा अभिव्यक्त 'म सुतेको मानिस हुँ' पङ्तिको अर्थसँग दोस्रो पङ्तिको 'जीविततातिर बेहोश' पङ्तिको अर्थ समान रहेको छ । बेहोश मानिसले पनि बाह्य संसारलाई चक्षु ग्रहण गर्दै

त्यस्तै सुतेको मानिसले पनि बाह्य संसारलाई चक्षु ग्रहण गर्न सक्दैन । तेस्रो पङ्क्तिको 'म लुटेको मानिस हुँ' सँग चौथो पङ्क्तिको 'धनी र वञ्चित निर्दोष' पङ्क्तिको अर्थगत समानता रहेको छ । वञ्चित त्यो मानिस हुन्छ जो लुटिन्छ र निर्दोष पनि हुन्छ । यसर्थ प्रस्तुत कवितांशमा आन्तरिक समानान्तरताबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

६.२.२ अलङ्कारबाट सङ्गीतको सृजना

कविताको अर्थमा चमत्कृति प्रदान गर्ने र शब्द चमत्कारको माध्यमबाट अर्थलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउने अङ्कारलाई काव्यको साधन मानिन्छ । कवितामा अलङ्कारले भाषा तथा अर्थको सौन्दर्यलाई उच्च तुल्याइदिन्छ र शब्द एवम् अर्थमा चमत्कार उत्पन्न गर्न तथा कविताको सौन्दर्यमा अभिवृद्धि गरी लयात्मकताको सृजना गरी सङ्गीत समेतको सृजना अङ्कारबाट हुन्छ । 'शब्द र अर्थमा सौन्दर्य अभिवृद्धि गर्ने भूमिकाका आधारमा अलङ्कार स्थूल रूपमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी दुई किसिमका छन् । शब्दमा चमत्कार गर्नेलाई शब्दालङ्कार र अर्थमा चमत्कार गर्नेलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ' (उपाध्याय, २०६७ : ११-१२) । कवितामा सङ्गीतको सृजना शब्दालङ्कारबाट हुने गर्दछ र त्यसमा पनि विशेषतः अनुप्रास अलङ्कारबाट हुने गर्दछ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका अधिकांश कविताहरूमा शब्दालङ्कारबाट सङ्गीतको सृजना भएको पाइन्छ । यस्तै यहाँ केही कविताहरूमा शब्दालङ्कारबाट पाइने सङ्गीतको विश्लेषण गरिएको छ ।

नीलाकाँटाप्रतिको आत्मपरक वैयक्तिक दृष्टिकोण एवम् पृथ्वीको सौन्दर्यात्मकताको वर्णन तथा पृथ्वीलाई स्वर्गभन्दा पनि महिमामय मानेर महिमागान गरिएको 'नीलाकाँटाको आवाज' कवितामा वृत्यनुप्रासबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

भूलशूलका तत्त्वले पृथ्वी,
स्वर्गभन्दा रुचिर, विचित्र
पार्न कल्पना गरिएको हुँ !
छिः छिः दूरदूर गरिएको हुँ !
सबले आँखा तरिएकी हुँ !

(नीलाकाँटाको आवाज)

एक व्यञ्जन वर्ण एक पटक वा अनेक पटक आवृत्ति तथा अनेक व्यञ्जनहरूको उसै क्रममा वा क्रम बिना एक पटक वा अनेक पटक आवृत्ति भएमा वृत्यानुप्रास हुन्छ (उपाध्याय, २०६७ : ११३) । प्रस्तुत कवितांशमा 'भूलशूलका' 'तत्वले' शब्दमा 'ल' वर्णको आवृत्ति भएको छ भने 'स्वर्ग भन्दा रुचिर विचित्र' दोस्रो पङ्तिमा 'व' वर्णको आवृत्ति भएको छ । त्यस्तै तेस्रो पङ्तिको 'पान' 'कल्पना' शब्दमा 'प' वर्णको आवृत्ति भएको छ । त्यस्तै यहाँ 'गरिएको' 'तरिएको' जस्ता अन्तर पङ्तिगत शब्द समानता एवम् आवृत्त वर्णहरूका कारण कवितांशमा वृत्यानुप्रासबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

पूँजीको लुटलाई अस्वीकार गर्दै विद्रोहीचेतनाको सशक्त प्रस्तुतिका साथै बादशाहको स्वरूपको चित्रण गरिएको 'भूत सवार' कवितामा वृत्यानुप्रासबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

दीवालाका दान गजब छन् !

स्वतन्त्र दिलको पुजारी

हाँस्दछ, हाँस्दछ मेरा दिलमा

पाजी, पूँजी, लूटहरूमा,

इन्कार तथा धिक्कार

नामका खुट्टा बजारी !

(भूत सवार)

प्रस्तुत कवितांशको पहिलो पङ्तिको 'दीवानलका' 'दान' शब्दमा 'द' वर्णको आवृत्ति भएको छ । तेस्रो पङ्तिमा 'हाँस्दछ' 'हाँस्दछ' पुरै शब्द नै आवृत्ति भएको छ । चौथो पङ्तिको 'पाजी' 'पूँजी' शब्दमा 'प' वर्णको आवृत्ति भएको छ एवम् पाँचौ पङ्तिमा 'इन्कार' 'धिक्कार' शब्दमा 'इन्कार' शब्द नै आवृत्ति भएको छ, केवल यहाँ 'ध' वर्ण मात्र फरक रहेको छ, तसर्थ प्रस्तुत कवितांशमा भएको वृत्यानुप्रासका कारण सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

दुःखी जीवनको लामो यात्रामा ढुकु-ढुकु हिँड्दा मानव हृदयको साभा ध्वनि के रहन्छ त भन्ने कुरा फेला पार्ने विचार गर्दै एवम् उत्पीडितहरूको आवाज बोलिएको र निम्नवर्गको मर्म र पीडालाई खोतलेको 'दाल भात डुकू' कवितामा अन्त्यानुप्रासबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

जीवनको यो प्रथम स्पन्दन,
लहलहाउने सृष्टि नन्दन,
भाव स्पन्दक, प्यास गायक,
सब कलाको प्रथम विनायक
दुकदुकूको दुकदुकूको दुकदुकू,
'दाल भात डुकू ! दाल भात डुकू !'
(दाल भात डुकू)

पाउको आधा वा पाउको अन्तमा अन्तिम अक्षर पूर्ण रूपले मिलेमा अन्त्यानुप्रास हुन्छ (उपाध्याय, २०६७ : ११३) । प्रस्तुत कवितांशमा दाल भातलाई जीवको प्रथम स्पन्दन, सृष्टिको नन्दन, रसको नायक, भाव स्पन्दक, प्यास गायक र सब कलाको प्रथम विनायक भनिएको छ । यहाँ अद्भूत किसिमको अन्त्यानुप्रासको मिलन भएको छ भने अन्तर अनुप्रासको संयोगले समेत कवितांशमा लयको भङ्कार प्रस्तुत भएको छ । यहाँ मुर्धन्य, महाप्राण, धोष ध्वनिहरूको कम प्रयोग भएको छ त्यसैले सहज उच्चारण हुने शब्दहरूको कारण यहाँ सङ्गीत सिर्जना भएको छ । यहाँ समासविहीन छोटो शब्दहरू एवम् वर्णगत समान आवृत्ति र पङ्क्तिमा शब्दगत समानताका कारणले पनि सङ्गीतको सिर्जना भएको छ । कवितांशको सबै पङ्क्तिका अन्तिम अक्षर मिलेको कारणले यहाँ अन्त्यानुप्रासबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

६.२.३ लय र छन्दबाट सङ्गीतको सृजना

छन्द दुई किसिमका हुन्छन्, गद्य र पद्य । लयगत एकरूपतामा नबाँधिएका तर कवितात्मक ललित शब्दयुक्त रचनामा गद्यलय भेटिन्छ भने शास्त्रीय नियममा आधारित मात्रा र वर्णको निश्चिततामा बाँधिएका कवितामा पद्य लय भेटिन्छ । भावको गत्यात्मक अभिव्यक्ति मानिने पद्य र स्वर, लय, गति, यति, निश्चित सङ्ख्याका वर्ण, मात्रा आदिको समन्वयात्मक रूप मानिने छन्दलाई पर्यायवाची शब्दका रूपमा लिने गरेको पाइन्छ तर छन्दोबद्ध पद्य मात्र काव्य कविता हो बरु छन्दले कवितालाई श्रुतिमधुर र साङ्गीतिक तुल्याउन सहयोग पुऱ्याउँछ (लुइटेल्, २०५० : १३४) । 'छन्दोबद्ध कवितामा लयको ध्वन्यात्मक आवृत्ति स्थूल हुने भएकाले यस्ता कवितामा अन्तर्लयका साथै बाह्यलयको बढी चाप हुन्छ । मुक्त छन्द वा गद्य कवितामा लयको ध्वन्यात्मक आवृत्ति सूक्ष्म हुने भएकाले

यस्ता कवितामा बाह्य लयको चाप हुँदैन र भए पनि अत्यन्त न्यून हुन्छ' (गौतम, २०६६ : ५७६) । यही छन्दबद्ध र मुक्त कवितामा हुने लयबाट सङ्गीतको सृजना हुन्छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा वार्षिक, मात्रिक शास्त्रीय छन्द; लोकछन्द र गद्य गरी तीन प्रकारका छन्द व्यवस्था रहेको छ । 'वर्षा' कवितामा मन्दाक्रान्ता, 'जुरेलीको गान' कवितामा स्रग्धरा, 'एक सुन्दरी वेश्याप्रति' कवितामा पञ्चचापर, 'पोखरा' कवितामा मन्दाक्रान्ता, 'उघेर विग्रको बिहान' कवितामा शार्दूलविक्रीडित, 'आरोहीप्रति' कवितामा मन्दाक्रान्ता, 'म लहरा भएँ' कवितामा पृथ्वी, 'सङ्कल्प हाम्रो फलोस्' कवितामा शार्दूलविक्रीडित, 'शून्यमा शून्यसरी' कवितामा उपजाति शास्त्रीय वार्षिक छन्द रहेका छन् । भने 'इन्द्रेनी' कवितामा आर्या, 'नीलकाँटाको आवाज' कवितामा पादाकुलक, 'माघ खुलेको बिहानको जप' कवितामा आर्या, 'भ्रञ्जप्रति' कवितामा उद्गीति, 'प्रार्थनाकी निशी' कवितामा उद्गीति, 'हुरीको गीत' कवितामा गीति, 'अतिथिहरू' कवितामा चौबोला, 'मालकिन्दी' कवितामा चौबोला, 'शहाजहाँको इच्छा' कवितामा चौबोला, 'किन मुसकान' कवितामा चौबोला, 'धोबिनिले पगलि बोली' कवितामा लीलावती, 'प्रेमपत्र' कवितामा लीलावती शास्त्रीय मात्रिक छन्दहरू रहेका छन् । 'ज्वरशमना प्रकति' कवितामा लोक छन्द रहेको छ भने यस बाहेकका सबै कविताहरू गद्य वा मुक्त छन्दका रहेका छन् ।

वि.सं. २००७ सालपछिको समय उघेको समय भए पनि त्यस पछिको समयमा फेरि बादल लागेकोले यस बादल लागेको वा विगेको समयप्रति चिन्ता व्यक्त गर्दै विद्रोही चेतनाको प्रस्तुति रहेको 'उघेर विगेको बिहान' कवितामा शार्दूलविक्रीडित शास्त्रीय छन्द रहेको छ । यस छन्दबाट कवितामा सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

रोई रात, किटेर दन्त, पगली, भाँक्रो फिँजारी, भरी;
आत्मा तुल्य स्वदेशकी, दुःख परी, क्रन्दी, पुकारा गरी;
धक्की द्वार समस्त न्यायमुखरी घुँक्की, हुरी भै उडी
आयो क्रान्तिपछाडि शान्तिसरिका यौटा बिहानी घडी !

(उघेर विगेको बिहान)

शार्दूलविक्रीडित छन्द १९ अक्षरको हुन्छ । यस छन्दमा सातौँ र बाह्रौँ अक्षरमा विश्राम लिइन्छ । प्रस्तुत कवितांशलाई लयात्मक तुल्याउने तथ्यहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

गण : म स ज स त त गु
सङ्केत : SSS IIS ISI IIS SSI SSI S

गति र यति : औच्चार्यरूप र वार्षिक नियम

रो ई रा # त कि टे # र दन् त # प ग ली # भाँ क्रो फि # जा री भ्र # री #
आत् मा तुल् # य स्व दे # श की दु # ख प री # कर्न् दी पु # का रा ग # री #
धच् की द्वा # र स मस् # त न्या य # मु ख री # धुक् की हु # री भै उ # डी #
आ यो क्रा # न्ति प छा # डि शा न्ति # स रि को # यौ टा वि # हा नी घ # डी #

प्रस्तुत कवितांशमा अन्त्यानुप्रास, शब्दालङ्कारको प्रयोग, छन्दोविधान, विधानशास्त्रीय समानान्तरता, गति, यति, लय र वर्णको नियमित आवृत्ति, चयन आदिको बाह्य लयको सृजनाबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

वर्तमान समय जर्जरतापूर्ण भए पनि परिवर्तनको मधुर ज्वलनले मुटुका कदम टुकटुक गर्न थालेको भाव सम्प्रेषित 'अहिलेको क्षण' गद्य कवितामा आन्तरिक लयका कारण सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

‘अधि’ गाडेको यस गानमा,
‘पछि’ जन्मेको यस तानामा,
अभिनव भाव भुलौना छन्,
विधि विविध खिलौना छन्
(अहिलेको क्षण)

प्रस्तुत कवितांशमा पहिलो पङ्क्तिको ‘यस गानमा’ सँग दोस्रो पङ्क्तिको ‘यस तानामा’ बिचको समानताले अन्त्यानुप्रास सृजना भएको छ, यसका साथै तेस्रो पङ्क्तिको ‘भुलौना छ्’ सँग चौथो पङ्क्तिको ‘खिलौना छन्’ बिचको समानताले अन्त्यानुप्रासको कुशल संयोजन रहेको छ । कवितांशमा ‘गाडेको’ ‘गानमा’ शब्दमा ‘ग’ वर्णको आवृत्ति भएको छ । यस्तै ‘अभिनव भाव फुलौना छन्’ पङ्क्तिमा ‘न’ र ‘व’ वर्णको पुनरावृत्ति भएको छ । ‘विधि विविध खिलौना छन्’ पङ्क्तिमा ‘न’ र ‘व’ वर्णको पुनरावृत्तिले बाह्य समानान्तरताको सृजना भएको छ । अतः विशिष्ट वाक्यीय ढाँचा, स्वाभाविक भावाभिव्यक्ति, बाह्य समानान्तरता एवम् व्याकरणिक विचलनले गर्दा कवितांशमा आन्तरिक लय सृजना भई कवितांश सङ्गीतमय बन्न पुगेको छ ।

६.२.४ विचलनबाट सङ्गीतको सृजना

कुनै पनि भाषाका खास नियमहरू हुन्छन् र भाषाको आफ्नै व्यवस्था पनि हुन्छ । कविले कविता सृजनाको क्षणमा कुनै विशिष्ट अभिव्यक्तिका लागि भाषाको प्रचलित वा मानक रूपको अतिक्रमण गर्दा कवितामा विचलन आउँछ । 'कवि जब भाषाका नियमहरूभित्र रहेर आफूलाई प्रकट गर्न सक्दैन तब त्यस्ता नियमलाई उलङ्घन गर्न पुग्दछ । भाषाको यही सामान्य नियमको उलङ्घनलाई विचलन भनिन्छ । विचलन भाषिक नियमको अतिक्रमण हो । विचलनकै कारण कविताको भाषा अरूको भन्दा भिन्न हुने गर्दछ' (बराल, २०५० : ४९) । भाषाको यो विचलन व्याकरणिक नियम, व्याकरणिक कोटी, अर्थ तथा चिह्न प्रयोग आदिमा हुन्छ र यस्तो विचलनबाट रचनामा सङ्गीतको सृजना हुन्छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा कोशीय विचलन, व्याकरणीय विचलन, आर्थी विचलन र भाषिकागत विचलन आदि पाइन्छ । केही विचलनहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

आत्मपरकता एवम् वैयक्तिकताका साथै विद्रोहात्मकता र मानवताको आह्वानको सशक्त प्रस्तुति रहेको 'पागल' कवितामा रहेको व्याकरणिक विचलनबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

जरुर साथी म पागल

यस्तै छ मेरो हाल

(पागल)

व्याकरणिक कोटि वा धारा अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, कारक, विभक्ति आदि पर्दछन् भने भाषिक एकाई अन्तर्गत रूप, शब्द, पदसमूह, उपवाक्य र वाक्य गरी पाँचवटा तहहरू पर्दछन्; यस्तै शब्दवर्ग अन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण, अव्यय र क्रिया पर्दछन्; यिनका अतिरिक्त पदक्रम, आदरार्थी प्रयोग आदि पनि यसै व्याकरणिक तहभित्र पर्दछन्; शब्दका यिनै कार्यमूलक वर्ग र व्याकरणिक कोटि वा धारा एवम् व्याकरणका अन्य पक्षमा हुने मानक नियमको अतिक्रमण नै व्याकरणिक विचलन हो (गौतम, २०६६ : ५३९) । प्रस्तुत कवितांशमा शब्दवर्गको क्रमिक विन्यासमा विचलन भएकाले कवितांश सङ्गीतमय भएको छ । भाषाको नियम अनुसार उद्देश्य वा कर्ता नामपदको रूपमा वाक्यको अग्रस्थानमा आई क्रियापदसित सम्बन्ध राखी व्याकरणात्मक कार्य सम्पन्न गर्दछ । यसर्थ कवितांशको

कर्ता वा उद्देश्य 'म' वाक्यको अग्रस्थानमा नआएर वाक्यको मध्यस्थानमा आउनुले यहाँ पदक्रम विचलन भएको छ । वाक्यात्मक संरचनामा आएको उद्देश्य बाहेको अंश क्रिया वा विद्येय हो । विद्येय अन्तर्गत कर्म, पुरक, क्रियाविशेषण र क्रिया रहेका हुन्छन् । वाक्यमा यसको स्थान वाक्यको अन्तिम भागमा रहेको हुन्छ । यसर्थ प्रस्तुत कवितांशमा 'मेरो हाल यस्तै छ' हुनु पर्नेमा 'यस्तै छ मेरो हाल' गरी पदक्रम विचलन गरिएकाले कवितांश सङ्गीतमय बनेको छ ।

सन्ध्याकालीन समयलाई कालो केश फुलाएकी कुनै सुन्दरी युवतीको रूपमा वर्णन गरिएको एवम् प्रकृतिको सघन चित्रण गरिएको 'सन्ध्या' कवितामा भएको व्याकरणिक विचलनबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

अस्ताचलको यात्री छु म !
 कल्पनाको पङ्खमा छ मिठो भुरभुर !
 भावमा क्यै खल्लीबल्ली !
 समयको लामो सडक छ !
 युगहरू छन् गल्ली, गल्ली !
 मेरो आत्मा, एक दर्शक,
 खोज्छ सुन्दर, हल्ली, हल्ली !

(सन्ध्या)

प्रस्तुत कवितांशको पहिलो पङ्क्तिमा रहेको 'अस्ताचलको यात्री छु म' मा व्याकरणिक विचलन भएको छ । वास्तवमा भाषाको नियम अनुसार कर्ता वाक्यको सुरुमा हुनुपर्ने र क्रिया अन्त्यमा हुनु पर्ने हो । तसर्थ यहाँ कर्ता 'म' वाक्यको अन्तिममा र क्रिया कर्ताभन्दा अगाडी राखेर वाक्यको सामान्य नियम संरचना अतिक्रमण भएकाले कवितांशमा सङ्गीत सृजना भएको छ । यस्तै प्रस्तुत कवितांशको पङ्क्तिहरूमा क्रियापदको सामान्य नियमलाई विचलन गरिएकाले कवितांशबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

प्रकृतिले सबै थोक दिएको भए तापनि नेपाल आमाका पुत्रहरूले केही गर्न नसकेकोमा दुःखी हुँदै कविले हाम्रा सबै सम्भावनाहरू पददलित भएकोमा दुःख प्रकट गरिएको 'मातृभूमिको माटो रुन्छ' कवितामा व्याकरणिक विचलनबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

सुन्छु बराबर मुर्दा राती !
चिच्च्याईकन एकास्सि,
उठ्छु कराई स्वदेशी माटी !

(मातृभूमिको माटो रुन्छ)

प्रस्तुत कवितांशमा व्याकरणको नियममाथि अतिक्रमण भएको छ । व्याकरणको नियमले वाक्यमा क्रियाको स्थान पश्चभागमा रहेको हुन्छ भनी मानेको छ । तसर्थ प्रस्तुत कवितांशको पहिलो पङ्क्तिको 'सुन्छु बराबर मुर्दा राती' मा क्रिया आफ्नो स्थान विपरीत कर्ताको स्थानमा रहनुले यहाँ पदक्रम विचलन भएको छ । त्यस्तै कवितांशको अन्तिम पङ्क्तिमा पनि 'उठ्छु' क्रिया कर्ताको स्थानमा रहेकाले यहाँ पदक्रम विचलन भएको छ । यसर्थ प्रस्तुत कवितांशमा पदक्रम विचलनबाट सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

वास्तवमा स्वच्छन्दतावादी काव्य कृतिमा अन्तःप्रेरणा, भावमयता, निबार्ध प्रवाह, स्वतःस्फूर्त हृदयोद्गार, लोकगीतितत्व आदिका आधारमा सङ्गीतात्मकताको सफल-सबल निर्वाह गरिएको हुन्छ । लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा गीतिमयता, लयात्मकता, गेयात्मकता वा सङ्गीतात्मकतामाथि विशेष जोड दिइएको छ । कवितामा प्रयुक्त भाषा जनासाधारणको बोलचालको भाषाबाट विवेकपूर्वक वा अकृतिम रूपले ग्रहण गरिएको छ । त्यसैले यस सङ्ग्रहका कवितामा सङ्गीतको सृजना भएको छ ।

६. ३ कल्पनाशीलताका आधारमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषण

मानव स्मृतिपटमा जीवन जगत्का यावत् वस्तु वा घटनाहरूलाई पुनः सृजन गरी मूर्त रूप दिने मनोक्रिया नै कल्पना हो । अलङ्कार एवम् बिम्बयोजनाका माध्यमबाट आफ्ना अन्तरानुभूतिहरूलाई चित्रात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने शक्ति नै कल्पना हो । कल्पनामा बुद्धि, इच्छा, भावना र अनुभूतिका विविध रूपहरू सन्निहित हुने ठान्ने कलरिजको दृष्टिमा मूल कल्पना ईश्वरी देन वा परमशक्तिको अनन्त स्रोत हो भने गौण कल्पना व्यक्तिको सचेतन मनसँग सम्बन्धित रहेर विपरीत तत्त्वहरूका बिच समन्वय गरी काव्य सृजना गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने विशिष्ट शक्ति हो (स्कट जोम्स, १९९३ : २२३) । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रहको 'कल्पना' शीर्षकको निबन्धमा कल्पनाबारे यस्तो चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् : आँखा भएको मान्छे अन्धो हुन सक्दछ, यदि उसमा कल्पना शून्य होस् तर

कल्पना भएको मान्छे अन्धो हुन सक्दैन यद्यपि उसमा आँखा नहोस् । वास्तवमा कल्पना आँखा जस्तो छे, त्यसले वस्तुको रङ्ग रूपको चित्रण ठीक त्यस्तै किसिमसँग गर्दछे, जस्तो आँखाले गर्दछ, तर जहाँ आँखाको काम खालि उपस्थित दृश्यमान वस्तुको प्रतिबिम्ब यान्त्रिक तवरले दिनु मात्र छ, कल्पनाको क्रिया अनुपस्थित वस्तुको यथार्थिक या परिवर्तित रूप दर्शाउनुमा रहन्छ । जसलाई म कल्पना भन्दछु - दार्शनिक दृष्टिले जड ठहराइए पनि कविताहरूको भावुक चेतमा सजीव र सुन्दर छ, उसलाई वस्तुको उपस्थितिको जरुरी छैन, स्मृतिपटमा परेका छाया जगाएर र ऊ अनुपस्थित वस्तुहरूको सूक्ष्म स्वरूप सत्यदर्शन गर्दछ । परमेश्वरको मौलिक सृजनात्मक स्वप्नशक्तिको सानो झल्का जो मनुष्यमा भरिदिएको छ कल्पना भनेको त्यही हो (देवकोटा, २०६७ : १०७-११९) । आकारविहीन वस्तु वा स्मृतिपटमा रहेका विविध मनोभावहरूलाई चित्रमय बनाएर आकार प्रदान गर्नु, वस्तु वा घटनाको पृष्ठभूमि प्रस्तुत गर्दै त्यसैका आधारमा भाव जागृत गर्ने दृश्य प्रस्तुत गर्नु कल्पनाको कार्य हो ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'भूतलाई भटारो' 'प्रार्थनाकी निशि' 'वैशाख चतुर्दशीको चाँदनीसँग' 'श्रीपेच' 'वसन्त' 'एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति' 'रानीवनमा' 'पानी' 'अतिथिहरू' 'रातकी आत्माप्रति' 'वर्षा' 'एक बिहान' 'जुरेलीको गान' 'पापको गुनासो' 'शाहजहाँको इच्छा' 'दशैँताक' 'किन मुस्कान' 'पागल' 'गौँडोपसाना' 'रजनीसँग' 'अहो ! मलाई ताजुब लाग्छ' 'सन्ध्या' लगायतका कविताहरूमा कल्पनाशीलताको व्यापकता छ । यसर्थ यहाँ केही कविताहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यस्तै 'प्रार्थनाकी निशि' कवितामा पनि कल्पनाशीलताको व्यापकता पाइन्छ ।

जीवन घडीजस्तो छ !

व्यष्टि, समष्टि !

घडी सूईका दुई हात

जोर्छिन शिरमा, हात !

आँखा मुदी,

माग्छिन् प्रभात

(प्रार्थनाकी निशि)

प्रस्तुत कवितांशमा जीवनलाई घडीसँग तुलना गरिएको छ । जीवन सफलता र विफलता, सुख र दुःख, उज्यालो र अँध्यारोको समुच्चय हो । सबै अङ्गहरूको सफलताको योगफलमा जीवन फुलेको हुन्छ । जीवन अविराम, निरन्तर, गतिशील प्रवाहमा बग्छ । जीवनको बालापन घडीको सेकेण्ड सूर्इ हो, जसको गति तीव्र हुन्छ । जीवनको मध्यावस्था घडीको मिनेट सूर्इजस्तो छ र बृद्धावस्था घडीको घण्टा सूर्इ जस्तो छ, त्यसको गति धिमा हुन्छ । यी तिनवटै सूर्इको समष्टिमा घडीको अस्तित्व छ, त्यस्तै बाल्यावस्था, मध्यावस्था र बृद्धावस्थाको समष्टिमा जीवनको स्वरूप मूर्तिन्छ । अनेकौँ रात र प्रभात घडीले जीवनको हिसाब घडीको दुई सूर्इले हात जोडेको समय बिन्दुलाई मानेर गरिरहेको प्रसङ्गसँगै जीवनलाई घडीको बिम्बसँग तुलना गरी उच्च कल्पनाको प्रस्तुति प्रस्तुत कवितांशमा भएको छ । यस्तै 'पानी' कवितामा पनि कल्पनाशीलता पाइन्छ ।

पर्वतबाट खेल्यौं सुरेली
 बेल्यौं बनायौं गर्त, दरी !
 पृथ्वीको यो अनुहार बनायौं,
 शिल्पीवरी !

.....

पानी ! पानी ! जादूगर्नी !
 सभ्यता हो तिमी छोरी !
 तारीफ तिमी छौं दिशि दशकी !
 पानी ! रानी सब रसकी !

(पानी)

प्रस्तुत कवितांशमा पानीका मुहानहरू विनाश भए भने धर्ती मरुभूमितुल्य हुन्छ र वनजङ्गल, जीवजन्तु, मनुष्य, सभ्यता, हिमाल र छिउं, अन्नवाली, बगैँचा, समुन्द्र केही पनि नहुने कल्पना गरिएको छ । पानीले नै पृथ्वीलाई यस स्वरूपमा ल्याइदिएको हो, भन्दै प्रस्तुत कवितांशमा पानीलाई शिल्पीवरीका रूपमा कल्पना गरिएको छ । जादूगरले कुनै वस्तुको निर्माण गरे भैं वा कलाकारले आकृति अनुहारहरूको निर्माण गरे भैं पानीले पृथ्वीको अनुहार वा स्वरूप संरचनाको निर्माण गरेको प्रसङ्ग कवितांशमा छ । पानी रानी सब रसकी त्यसैले दशैँ दिशामा यसको तारिफ छ, किनभने पानी सभ्यताकी छोरी हो । मानव

सभ्यताको निर्माण र विकासमा पनि पानीको आधारभूत भूमिका रहको र पानी बिना संसार सम्भव छैन । त्यसैले सभ्यताको सुरुवात पछि, पानी देखापरेको भन्दै पानीलाई सभ्यताकी छोरीसँग तुलना गरिएको प्रस्तुत कवितांशमा कल्पनाको आत्मसंयम उच्च उडान छ । यस्तै 'एक बिहान' कवितामा पनि कल्पनाशीलता पाइन्छ ।

उषा चढिन् रे सल्लो !
स्वर्ग भयो आकाश उपल्लो !
त्यसको छाया,
ताल धरामा, तल्लो !
सुन्दरताले भस्केको, वायुमण्डल
हाल्यो !

.....
ऊ ! ऊ ! बादल बल्लीमा
लाग्यो दिनको चिचिल्लो !
सृष्टिदेवीको मुस्कान
-लाई हामी भन्छौं बिहान !
हे गौरी ! क्या ब्रीडासुन्दर
मुखमा लाली उछल्यो !

(एक बिहान)

प्रस्तुत कवितांशमा प्रकृतिको प्रातःकालीन उषामय किरणका स्पर्शले बादलका सेता समूह स्वर्गका कुनै महलजस्तै देखिएको कल्पना गरिएको छ । साथै यहाँ बिहानलाई सृष्टिदेवीको मुस्कान भनी कल्पना गरिएको छ । निष्पट्ट अन्धकार क्रमशः हट्दै गई उषा, अरुणिमा पछि सूर्योदय हुन्छ । सूर्योदय हुनु बिहान हुनु हो । बिहान पछिको दिउसो परिपक्क र कठोर हुन्छ भने यहाँ बिहानलाई दिउसोको तुलनामा चिचिल्लो र नरम हुने बताइएको छ । त्यो चिचिल्लो मुस्कान सृष्टिदेवीको मुस्कान हो । मुखमा लालीयुक्त पार्वती वा गौरीको जस्तो सुन्दरता हुन्छ, त्यस्तै सुन्दरता बिहानिकालीन समयको पनि हुने कल्पना प्रस्तुत कवितांशमा गरिएको छ । हिमालयका टाकुरामा रहेका बादलको बल्लीहरूबाट पार्वती मुस्कुराउनु नै बिहानी हुनु हो । सृष्टिदेवी नै पार्वती हो र पार्वतीको मुस्कान नै बिहान हो

भनी प्रस्तुत कवितांशमा कल्पनाको उच्च उडान पाइन्छ । यस्तै 'दशैँताक' कवितामा पनि कल्पनाशीलताको प्रस्तुति पाइन्छ ।

त्यो बोकोले खाइरहेछ
खास घाँस !
हामीहरूको आर्के यहाँ छ
अनाज,
काँढा, काँढा,
त्यो कालो छ , हामीहरूको सेतो रङ्ग छ,
गाढा गाढा
क्या मत्तेको मोटो पशु छाडा !
आउला दशैँ !
यसको बलिदानी !
हाम्रो उत्सव !
त्यो होला कति टाढा ?

(दशैँताक)

प्रस्तुत कवितामा बोकालाई क्रुर शासक र दशैँलाई क्रान्ति मानी दशैँमा बोकाको बलिदान हुने कल्पना गरिएको छ । क्रुर शासकले खासमा घाँस खाइरहेको छ वा गलत कार्य गरिरहेको छ तर जनताले अनाज नै खाइरहेका छन् वा स्वाभाविक अभिलक्षण नै प्रस्तुत गरिरहेका छन् एवम् सही कार्य सम्पादन गरिरहेका छन् । सहीकार्य सम्पादन गर्नेहरू सेता हुन्छन्, उनीहरू स्फटिक हुन्छन् तर कालो सुन्दर हुन सक्दैन । कालो कर्मले मातेको क्रुर शासकलाई छाडा पशुका रूपमा प्रस्तुत कवितामा कल्पना गरिएको छ । त्यो मोटो छाडा पशु बोको दशैँमा काटिने एवम् बोको काटिदा जनताले उत्सव मनाउने प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै प्रस्तुत कवितामा सामन्तवादी शासकको अन्त्य हुँदा जनतामा उत्साह र उमङ्ग थपिने कल्पनाको अभिव्यञ्जना छ ।

राष्ट्रिय जीवनमा नै अर्थ सङ्कट आएको बेलामा गरिबहरूलाई जीवन धान्न अत्यन्त गाह्रो भइरहेको र पैसाका कारण नैतिक मूल्यको ह्रास भइरहेको (बन्धु, २०६७ : ३३४) भन्ने विचार 'गैँडोपसाना (अथवा यस अर्थसङ्कट युगको ध्वनि)' कवितांशमा अभिव्यञ्जित छ ।

तिमी बिनु सब ग्वाङ्ग्रा, गोज्याङ्ग्रा !
बर्फी तिमी नै, ! अर्बी तिमी नै !
ओज तिमी नै, भोज तिमी नै, मोज तिमी नै,
पोज तिमी नै !
रोज तिमी नै प्याला-छाल !
दरबार तिमी नै, तरबार तिमी नै
मोटर माल !
क्रान्ति तिमी नै,
कम्प्रोमाइज तिमी नै !
ऊँचा पद औ ठाडा नाक !

(गैंडोपसाना अथवा यस अर्थसङ्कट युगको ध्वनि)

प्रस्तुत कवितांशमा पैसालाई विभिन्न कुरासँग तुलना गरी बिम्बात्मक प्रस्तुति गरिएको छ । संसार आज पैसाको केन्द्रमा अधिनस्त छ । नीति, नियम, नैतिक मूल्य, मान्यता सब पैसामा किनबेच भइरहेको छ । आज संसारमा ज्ञानको तह पनि पैसाले निर्धारण गरिरहेको छ । पद र प्रतिष्ठा पनि पैसाका कारण सम्भव भइरहेको छ । प्रस्तुत कवितांशमा पैसालाई तिमीको सम्बोधन गर्दै पैसाबिना भद्र भलाद्मीहरू ग्वाङ्ग्रा गोज्याङ्ग्रा साबित हुनु पर्ने कल्पना गरिएको छ । पैसालाई बर्फी, अर्बी, ओज, मोज, भोज, पोजसँग तुलना गर्दै पैसाका कारणले दरबार र तरबार पनि सम्भव हुने कल्पना गरिएको छ भने जो सँग पैसा छ ऊ सँग ऊँचा पद हुन्छ, र उसको ठाडा नाक हुन्छ भन्ने विचार कवितांशमा अभिव्यञ्जित छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा काल्पनिक संसारलाई साश्वत, अनन्त र चिरन्तन तथा कल्पनालाई ईश्वरीय देन मानिएको छ । कल्पनालाई आध्यात्मिक शक्तिको मूल स्रोतका रूपमा हेरी आदर्शवादी दृष्टिकोण समेत प्रस्तुत गरिएको छ । आकारविहिन वस्तु वा स्मृतिपटलमा रहेका विविध मनोभावहरूलाई चित्रमयी बनाएर आकार प्रदान गर्दा बिम्ब र प्रतीकको सघनता रहेको छ ।

६.४ आत्मपरकताका आधारमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषण

स्वच्छन्दतावादी काव्यमा कविका भावना, अनुभूति एवम् निजी दृष्टिकोणहरूको प्रस्तुति रहेको हुन्छ । यस्तो काव्यमा आफ्ना जीवनका निजी प्रसङ्गहरू एवम् घटनाका साथै कवि आफै नै काव्यमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । कवि स्वयम्का चिन्तन, अनुभूति, विचार, मान्यता, जीवनसङ्घर्षहरू कुनै न कुनै रूपमा कवितामा प्रतिबिम्बित भएको हुन्छ । अतः निजी रुचि, वैयक्तिक दृष्टिकोण तथा स्वकीय भावनाको अभिव्यक्ति आत्मपरकता हो । 'यस काव्य चिन्तनको दृष्टि सामाजिक नभएर व्यक्तिवादी किसिमको हुन्छ । स्वच्छन्दतावादीहरूको दृष्टिमा स्वतः स्फूर्त आत्मानुभूतिको सहज, स्वभाविक बाह्य प्रकटीकरण नै साहित्य भएको हुँदा स्वच्छन्दतावादी काव्यकृतिमा बौद्धिकताभन्दा हार्दिकता एवम् आत्मरागको अभिव्यक्तिले प्रधानता पाएको हुन्छ' (श्रेष्ठ, २०५१ : १७६) । स्वच्छन्दतावादीहरूको काव्यकृतिको विषय स्वयम् लेखक नै रहेको हुन्छ । त्यसैले यसको प्रस्तुतीकरण पनि स्वयम् लेखक वा म पात्रका माध्यमबाट भएको हुन्छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका 'भुतलाई भटारो' 'गधा बोल्छ' 'राजा, केवल एक कलम देऊ !' 'एक सुन्दरी च्यामिनीप्रति' 'दालभात डुकू' 'मेरो धर्म' 'उद्बोधन' 'शुक्रवार एघार बजे राती' 'गौँथली र देवकोटा' 'सघन तमिस्राप्रति' 'पागल' 'धोविनीले पगली बोली' 'मातृभूमिको माटो रुन्छ' 'पितृविलाप' 'तारातारा' 'म' 'कुखुरो' 'सिस्नोको गुनासो' 'प्रलय वेदना' 'सङ्कल्प हाम्रो फलोस्' 'शून्यमा शून्यसरी' कविताहरूमा आत्मपरकता पाइन्छ ।

सावन महिनाको प्रकृतिको संवेदनशीलता र विराट्लेखन जो भइराखेको छ, एउटा कलम देऊ राजा म पनि त्यस विराट् प्रकृतिलाई कालजयी काव्यात्मक स्वरूप प्रदान गर्छु भन्ने कविको भावना रहेको 'राजा, केवल एक कलम देऊ !' कवितामा आत्मपरकता अभिव्यञ्जित भएको छ ।

तीन-तारे तित्रा मर्दैनन्
बोल्छन् जगजुग !
मर्दछ काल शरमले !
साँची राख्दछु आजको ढुकढुक,
आजको वरवर,

राजा !
कवि भै साउनचरी
केवल एक कलमले !

(राजा, केवल एक कलम देऊ !)

प्रस्तुत कवितांशमा देवकोटाको जीवनको प्रतिछाया छ । देवकोटा सहितका केही साहित्यप्रेमी व्यक्तित्वहरूले जन पुस्तकालय खोल्न खोज्दा तत्कालीन शासकले उनीहरूमाथि कारबाही स्वरूप जेल सँजाय सुनाएको थियो भने कतिपयलाई जरिमाना सहित दण्डित समेत गरेको थियो । राजा तिमिले जति बोल्न, लेख्न, पढ्न नदिए पनि हामी जुगजुग बोलिरहन्छौं बरु तिम्रो समय सकिएला हाम्रो इच्छा सकिदैन । यो कुरालाई ढुकढुकीमा साँची राखेर कलमले यति फैलाउने छु की जति साउनमा चरी अविराम गीत गाउँछे । 'महाकविलाई कलम र कागत भए अरु केही चाहिँदैनथ्यो भन्ने कुरा नेपाली साहित्यमा दन्त्यकथा भइसकेको छ । वास्तवमा देवकोटाले केवल एक कलमले नेपाली साहित्यको भण्डार भरिदिए' (बन्धु, २०६७ : ३१२) । साउनचरी भैँ जीवन बिताउने नेपाली महाकवि राजासँग समसामयिक जीवनको ढुकढुकीलाई सँगालिराख्न केवल एक कलमको भिक्षा माग्दा दण्डित हुन पुगेको प्रति असन्तुष्ट बनेको प्रसङ्ग कवितांशमा प्रस्तुत भएको छ ।

देवकोटाले 'गौँथली र देवकोटा' शीर्षक कवितामा आफूलाई गौँथलीका रूपमा प्रस्तुत गरी जगत्ले कुल्ची हिँड्ने हिलामा सधैं नजर राखेर भविष्यको बचेराहरूको निम्ति सुन्दर महलको निर्माणमा प्रयत्नशील देखाएको छन् यसर्थ 'गौँथली र देवकोटा' कवितामा पनि आत्मपरकता पाइन्छ ।

त्यो चुच्चाको, यस रसनाको,
गाउँदो रचना हाम्रो घर हो !
युगका बच्चा आँखा उघार्लान्,
हेदैँ पर हो !
दिनभर, दिनभर,
जगत्ले कुल्ची हिँड्ने हिलोमा,
हाम्रो नजर छ
त्यही हो हाम्रो घरको साधन !

यस्तो ईट र यस्तो माटो, नेपालभर छ !

पृथ्वीभर छ !

दिनभर, दिनभर, फ्यारफ्यार, भुर्भुर,

माटोको गन्ध नाकले सुँध्छ !

स्वर्ग रोई, गीला, बनेका हिला चुचाले

उचाल्न खोजी ठुँछ, ठुँछ

गौँथली र देवकोटाको

एउटै गुँड छ ! एउटै गुण छ !

(गौँथली र देवकोटा)

प्रस्तुत कवितांशमा देवकोटाको जीवन र विचारको झलक पाइन्छ । त्यसैले यसमा निजात्मकता वा आत्मपरकता छ । आफ्नै कोठामा गुँड लाएको गौँथलीको र आफ्नो क्रियाकलापमा देवकोटा प्रशस्त समानता देख्छन् । 'दुवै आकाशमा फ्यारफ्यार गर्छन्, दुवैको माथि यशको चिसो हिउँ छ र दुवैको तल संसारमा आगैआगो छ । गौँथलीले भैँ देवकोटाले पनि भविष्यका बचेराहरूका लागि प्यारको महल बनाउन सधैं हिलामा ठुँगु पछि । दिनभर जगत्ले कुल्ची हिँड्ने हिलोमा नजर राखेर माटोको गन्ध सुँघेर हिँड्ने गौँथलीमा उनी जसरी निर्माणशीलता देख्छन् त्यसरी नै हामी त्यस्तै स्थितिमा देवकोटाले नेपाली साहित्यको निर्माण गरेको पाउँछौँ' (बन्धु, २०६७ : ३०३-३२८) । गौँथलीले जसरी अथक परिश्रमबाट गुँड बनाउँछ त्यसैगरी देवकोटाले नेपाली साहित्यमा साहित्य एकेडेमी (वि.सं. २०१२) स्थापना गरेका छन् र त्यही सोचाई अनुरूप पछि नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको स्थापना समेत भएको छ । यिनै सन्दर्भलाई अभिव्यञ्जित गर्ने प्रस्तुत कवितांशमा आत्मपरकता पाइन्छ ।

भारतका महापण्डित राहुल साङ्कृत्यायनद्वारा लिखित तथा 'आजकल' ९:१ (ई.सं. १९५३, मई) मा प्रकाशित 'नेपाली महाकवि देवकोटा' शीर्षकको लेखमा उनलाई विक्षिप्त सम्झी घरका मानिसहरूले राँचीको पागलखानामा राखेर उपचार गराई फर्काएको कुरा लेखिएको पढेपछि देवकोटाले त्यसैको प्रतिक्रिया स्वरूप रचेको 'पागल' कविता (शर्मा, २०५२ : ४१-५३) । मा आत्मपरकता अभिव्यञ्जित छ ।

तिम्रो गिदी छ साथी !

मेरो मुटु !...

तिमी बलिया गद्य छौ !

म तरल पद्य छु !

.....

म माघको ठण्डीमा

ताराको सेतो प्राथमिक राप तापेर

बसिरहेको थिएँ...

मलाई बुझुकहरूले,

राँची पठाइदिए !

.....

तिम्रो महापण्डित, मेरो महामूर्ख !

(पागल)

भारतमा राहुल साङ्कृत्यायनलाई महापण्डित मानिन्छ । उनै महापण्डितलाई देवकोटाले महामूर्ख भनिदिएका छन् । किन भने उनले देवकोटाको हृदयको स्पन्दनलाई बुझेनन् । देवकोटा बुद्धिवादी नभई भाववादी हुन् । साङ्कृत्यायनका दर्शनका असङ्ख्य पुस्तक पाइन्छ, त्यसैले देवकोटाले साङ्कृत्यायनलाई बलिया गद्य हौ भनेका हुन् । देवकोटाका असङ्ख्य कविताहरू पाइन्छन् गद्यमा पनि उनीको पोथी गद्य शैली छ त्यसैले कवितांशमा देवकोटाले आफूलाई तरल पद्य हुँ भनेका हुन् । 'खास गरेर माता पिताको देहावसान (१९९१-९२), आर्थिक सङ्कट र अध्ययनको धपेडी आदिले देवकोटाको मानसिकता खलवलिएकाले एवम् स्वच्छन्द कल्पनामा जीवन लीला चलाउन खोज्दा समाजका बुझुक भनाउँदाहरूले वि.सं. १९९५ सालको पुस महिनामा उनलाई राँची अस्पताल पुर्याइएको' (जोशी, २०६७ : २५७) प्रसङ्ग कवितांशमा अभिव्यञ्जित छ तसर्थ कवितांशमा आत्मपरकता पाइन्छ ।

नेपालमा वायुयान दुर्घटनामा परेका बालकहरूको सम्झना गर्दै तिनका पिताहरूले गरेको विलापमा आधारित प्रस्तुत 'पितृविलाप' कवितामा आत्मपरकताको अभिव्यञ्जना छ ।

मुस्कानहरूभैँ दृग-जलले

पोषिएका, कुड्मलले,

जल्नुप्यो नि ! बाँच्छौँ बोट

उल्टो विधिको हात हरे !
कर्मको खोट !
मातृभूमिमा चुम्दा, चुम्दै, स्वर्गले भिल्की बोलायो !
क्रुर स्वर्गले ! क्रुर स्वर्गले !
पृथ्वी, लायक छैनन्, तिम्रो
निमित्त, भनेको होला यो !
(पितृविलाप)

प्रस्तुत कवितांशमा पुत्रपुत्री गुमाएका पितृहरूको आर्तपुकारा प्रस्तुत भएको छ ।
आमा बाबुको निमित्त सन्तान सुख परमानन्द सहोदर हुन्छ । यस्तो परमानन्दको अनुभूति
गराउने आफ्ना प्राण प्रिय पुत्रपुत्रीको मृत्युले आहत भएका आमा बाबुको रोदन देवकोटाको
जीवनको रोदनसँग गाँसिएको छ । वि.सं. १९९२ मा जन्मिएकी माहिली छोरीको दुई
महिनामा नै मृत्यु भयो भने वि.सं. २००९ सालमा २१ वर्षे जेठो छोरो प्रकाशप्रसादको
असमायिक निधन हुन गयो (पाण्डे, २०६६ : ११-३६) । पुत्रपुत्री वियोगबाट मर्माहत बन्न
पुगेका देवकोटा मानसिक ताप र व्यवहारिक उल्फनबाट उम्कन वनकालीको वन,
भण्डारखालको बगैँचा, सुन्दरीजलतिर भैंतारिए पनि शान्ति नमिलेकाले आफ्ना लागि पृथ्वी
लायक नभएको अनुभव गर्छन् । अतः यिनै सन्दर्भहरूले प्रस्तुत कवितांशमा आत्मपरकताको
अभिव्यञ्जना पाइन्छ । यस्तै 'म' कवितामा पनि आत्मपरकताको स्पन्दन पाइन्छ ।

जति जति गिर्दछु उति उति उठ्दछु !
अन्त न बलको
विश्व बनाउँछु, विश्वधनी छु-
क्षण-भुल्को ।
सृष्टि, स्थिति र प्रलय म भोग्दछु,
प्रतिपलको ।
.....
जोरिन्छु जतातिर मानवतासँग,
साँध यो दिलको,
अनन्त शक्ति र ज्योति छु उत्तम

युगको अमर भिल्को !

(म)

प्रस्तुत कवितांशमा देवकोटाले आफूलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । देवकोटाले जीवनमा दीनहीन, दुःखी, गरिब, असहाय, निर्धा मनुष्यप्रति परोपकारको भावना राखेको पाइन्छ । देवकोटा अत्यन्तै कोमल हृदयका मानिस भएकाले दुःखबाट द्रवित हुन्थे र चाँडै नै करुणाद्र हुने स्वभाव उनको रहेको पाइन्छ । उनी संसारमा विश्वबन्धुत्वको चाहना राख्थे यसर्थ उनले समानताको दुहाई दिएको पाइन्छ । यस कारण उनी भन्छन् मानवताका भाव हजारौं मैले गाएँ कवितामा । यसरी मानवतासँग उनको दिल जोरिएको प्रसङ्ग कवितांशमा अभिव्यक्त हुनुले आत्मपरकता पाइन्छ । 'म' मा कवि आफूलाई चिनाउँछन् युगको अमर भिल्काका रूपमा । अनन्त शक्ति र उज्यालो ज्योतिका कारण उनी आफूलाई युगको अमर भिल्को बताउँछन् । उनले नेपाली साहित्यमा गरेको योगदानको सम्झना गरी देशभित्र र देशबाहिरका नेपाली साहित्यिक-शैक्षिक सस्था, प्रतिष्ठान आदिले श्रद्धापूर्वक उनको कार्तिक कृष्ण अमावस्या वा लक्ष्मी पूजाका दिन जन्मजयन्ती मनाउँछन्, तसर्थ कवितांशमा भनिए भैं उनी नेपाली समाजमा एक प्रिय महाकविका रूपमा अमर भइसकेका छन् (अवस्थी, २०५८ : ७२) भन्ने भनाईले पनि कवितांशमा आत्मपरकताको स्पन्दन छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा देवकोटा स्वयम्का चिन्तन, अनुभूति, विचार, मान्यता, जीवनसङ्घर्षहरू प्रतिबिम्बित भएको छ । कविले जीवनको अनेक मोडमा भोगेका दुःख सुखको कलात्मक प्रस्तुति कविताहरूमा पाइन्छ, यसर्थ देवकोटाको जीवनको प्रस्तुतिका कारण आत्मपरकताको प्रतिध्वनि कवितामा भएको छ ।

६. ५ लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा अभिव्यञ्जित अन्य स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा प्रकृतिचित्रण, सौन्दर्यात्मकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरकता, विद्रोहात्मकता, मानवतावाद, रहस्यात्मकता, आध्यात्मिकता र साङ्गीतिकता जस्ता प्रवृत्ति वा विशेषता मूलरूपमा वा सघन रूपमा रहेका छन् । यसका अतिरिक्त प्रस्तुत सङ्ग्रहका कवितामा अन्य केही प्रवृत्तिहरू पनि पाइन्छन्, यसलाई यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा भावुकता रहेको पाइन्छ । 'व्यक्ति, वस्तु, प्रकृति, दृश्य आदिलाई हेर्ने स्वच्छन्दतावादी दृष्टिकोण भावुकतापूर्ण हुन्छ । स्वच्छन्दतावादी

रचनाकारले गरेको वर्णन वा चित्रणमा पाठक समेत सोही भावमा निमग्न भई बग्छ । यही भावुकताका कारण स्वच्छन्दतावादी रचनामा वैयक्तिक, आत्मपरक वा निजी तत्वहरूको मौल हुन पुगेको हो' (शर्मा र लुइटेल्, २०६१ : २८७) । दुःखी गरिवहरूलाई जीवन्त चित्रण गरिएको 'क्षितिजतिर' कवितामा भावुकता पाइन्छ ।

चिथरो दौरा; आधी छ नाङ्गो,
टोपी शिरमा गोल धरो छ;
गन्धक तन औ हर क्यै बाङ्गो,
भरिया मनिरै ठिङ्ग बरो छ !
(क्षितिजतिर)

प्रस्तुत कवितांशमा भारी बोक्ने भरियाको दयनीय अवस्थाको चित्रणबाट भावुकताको प्रस्तुति भएको छ । भरियाले आफ्नो शरीर ढाक्ने कपडा समेत लगाउन पाएको छैन र जति लागेको छ त्यसले आधा शरीर मात्र ढाकेको छ । जति ढाकिएको छ त्यो पनि चिथरो फोहोर मैलो छ । धुजा धुजा भएको टोपी शरीरमा छ । सफा सुग्घर गर्न पैसा नभएर उसको शरीरबाट गन्ध आइरहेको छ र भोको भरियाको भारी बोक्दा बोक्दा हर नै बाङ्गो भइसकेको छ । यस्तो भरिया आफूनेर आएर उभिँदाको परिदृश्यबाट कवितांशमा भावुकता अभिव्यञ्जित भएको छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा अतीतप्रतिको वा प्राचीनताप्रतिको मोह रहेको छ । 'स्वच्छन्दतावादी कविहरू प्राचीन आदर्श र परम्पराप्रति आकर्षित रहेका हुन्छन् । उनीहरूले प्राचीन धार्मिक, ऐतिहासिक, पौराणिक आदि क्षेत्रका सामग्रीहरूलाई आफ्नो विषयवस्तु बनाएर आधुनिक एवम् नवीन दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको पाइन्छ' (त्रिपाठी, २०६५ : ३७) । नेपालीहरूको स्वाभाव र चरित्र एवम् नेपालको सुन्दर व्याख्या गरिएको 'हामी नेपाली' कवितामा प्राचीनताप्रतिको मोह रहेको छ ।

हामी बुद्धका भूका उद्भिज
जानकी-फूलका मधु-आली,
अरनिकोका अङ्गुल-ज्योति,
पृथ्वी-नारायण वाली ।...

त्रिभुवनका हौँ स्वप्न सुनौला,
महेन्द्र उपवन पौधाली
(हामी नेपाली)

प्रस्तुत कवितांशमा एसियाकै तारा मानिने बुद्धप्रतिको मोह प्रस्तुत छ भने बुद्धबाट हामी उद्भिज भएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । राजा जनककी छोरी सीता वा जानकीले फूलले भैं यहाँ मिठो वास्ना छरेकी छिन् भन्दै जानकीप्रतिको मोहभावलाई प्रस्तुत गरिएको छ । वि.सं. १३०० तिरका अरनिकोले नेपाली कलाको विश्वव्यापी प्रचार गरेको प्रसङ्गका साथै वाइसे चौविसे राज्यमा टुक्रिएको राज्यहरूलाई जोडेर एउटै मालामा उन्ने पृथ्वीनारायण शाहको समेत प्रशंसा गरिएको प्रस्तुत कवितांशमा राजा त्रिभुवन र महेन्द्रका समेत चर्चा गर्दै ऐतिहासिक, पौराणिक, धार्मिक विषयप्रतिको मोह प्रस्तुत भएको छ एवम् प्राचीन आदर्श वा अतीतको मोह कवितांशमा रहेको छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा देशप्रेम वा राष्ट्रवादी भावना पनि रहेको छ । आफ्नो जातीय गौरवको सघन प्रस्तुति रहेको 'उद्बोधन' कवितामा देशप्रेम वा राष्ट्रवादी भावना प्रस्तुत भएको छ ।

नेपाली भनेको त्यो हो जसले-
हाँसी हाँसी उत्री उठ्दछ खतरापान,
जसले उठाउँछ विश्व जगाई
आजको युगको विश्वको भार !

(उद्बोधन)

प्रस्तुत कवितांशमा मस्तिष्कले चमत्कारी विचार गरी, हृदयले युगचीत्कार सुनी विश्वलाई जगाएर अगाडी बढ्ने नेपाली गौरवको महिमागानबाट देशप्रेमी भावना अभिव्यञ्जित भएको छ । राष्ट्रियता भनेको भूगोल मात्र होइन भावना पनि हो । पश्चिमको किल्ला काँगडादेखि पूर्वमा टिस्टासम्म विजय गर्ने नेपालीले खतरालाई हाँसी हाँसी पार गर्दछ । आजको युगको वा विश्वको भारलाई उठाई विश्व जगाउन सक्ने क्षमता नेपालीमा मात्र रहेको छ भनी नेपालीको महिमागान गरिएको प्रस्तुत कवितांशमा राष्ट्रवादी भावना अभिव्यञ्जित भएको छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा आत्मिक प्रेमभावको प्रस्तुति रहेको छ । 'स्वच्छन्दतावादी कविहरूले आरम्भमा नारीभन्दा प्रकृतिलाई नै विशेष महत्त्व दिएको भए पनि नारीलाई प्रकृति जतिकै प्रधान स्थान दिई प्राकृतिक सौन्दर्य जस्तै नारी सौन्दर्यको चर्चा गरेका छन् । नारी प्रेमलाई नै विशेष महत्त्व दिई नारीको अतिन्द्रिय सौन्दर्यका विविध रूपहरूको समेत प्रस्तुति स्वच्छन्दतावादी रचनामा हुन्छ' (तिमल्सेना, २०६४ : ४९) । प्रेमभन्दा ठूलो जगत्मा कुनै धर्म छैन । प्रेमको धर्मले स्थान कालको सीमा पार गरेको हुन्छ, भन्ने सन्देश रहेको 'शाहजहाँको इच्छा' कवितामा आत्मिक प्रेमको प्रस्तुति रहेको छ ।

स्थान-कालका सीमा नाघून, पङ्खहरूले पलका !

मेरो होइन, प्यारकै होस् यो शयनागार !

मुमताज, होइन, सौन्दर्य

सुतेर सपनून् जमुना-किनार !...

प्यार नै हो धर्म महान् !

सुन्दरतम !

सुन्दरको हो ताज रे ईश्वर !...

सब धर्मको हो आत्मा प्यार !

(शाहजहाँको इच्छा)

प्रस्तुत कवितांशमा सबै धर्मभन्दा प्रेम नै महान् धर्म हो भन्ने चिन्तन अभिव्यञ्जित रहेको छ । प्रेमको प्रतीक ताजमहल स्थान कालको सीमालाई नाघेर मानव दीलका सम्पूर्ण निद्रित बुलबुलको वाणीतुल्य एवम् सम्पूर्ण नदीको सागरप्रतिको क्रन्दन सरहको कलात्मक अभिव्यक्ति बनोस् भन्ने कामना व्यक्त गरिएको यस शाहजहाँको इच्छा कवितांशमा ताजमहल शाहजहाँ र मुमताजको मात्र नभई सम्पूर्ण प्रेमकै अमर शयनागार होस् (त्रिपाठी र अन्य, २०६५ : २०८-२०९) भन्ने भावना अभिव्यञ्जित भएकाले यहाँ आत्मिक प्रेमको प्रस्तुति रहेको छ । शाहजहाँको दृष्टिमा केवल प्रेम र कलाले देश कालको सीमा नघेर शाश्वततालाई अँगाल्दछ अर्थात् आत्मिक प्रेम र कला सौन्दर्य नै अमर चीज हुन् एवम् कालजयी चीज हुन् अनि प्रेम नै सबै धर्मको आत्मा तथा महान् धर्म हो र सुन्दरतम् चीज हो भन्दै यहाँ शाहजहाँको मुमताजप्रतिको आत्मिक प्रेमको अभिव्यञ्जना रहेको छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा स्वच्छन्दतावादी भावधारको प्रबल प्रस्तुति रहेको छ । प्रकृतिचित्रण, सौन्दर्यात्मकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरकता, विद्रोहात्मकता, मानवतावाद, रहस्यात्मकता, आध्यात्मिकता र साङ्गीतिकता जस्ता प्रवृत्ति वा विशेषताको यहाँ सघन वा स्थूल रूपमा प्रस्तुति रहेको छ, भने भावुकता, प्राचीनताप्रतिको मोह, देशप्रेम वा राष्ट्रियता र हार्दिकता वा आत्मिक प्रेमजस्ता प्रवृत्ति वा विशेषता सूक्ष्म रूपमा अभिव्यञ्जित भएका छन् ।

६.६ निष्कर्ष

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको गद्य कवितामा प्रयोग भएको भाषा र अन्य गद्य विधामा प्रयोग भएको भाषा विच भिन्नता रहेको छ । साहित्यको अन्य विधामा एकोहोरो गति भएको सामान्य गद्य भाषाको प्रयोग पाइन्छ भने गद्य कवितामा असामान्य गति भएको टुक्रा टुकामा विभक्त विशिष्ट लयोत्पादक र अन्तः साङ्गीतिका गद्य भाषा पाइन्छ । आन्तरिक र बाह्य समानान्तरता, अनुप्रासमूलक शब्दालङ्कार, बद्ध र मुक्त छन्द, कोशीय र व्याकरणिक विचलनबाट लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा सङ्गीतको सृजना भएको छ । चरण वा पङ्क्तिको वार्षिक/मात्रिक वा आक्षरिक वितरणक्रम आवृत्ति/अनावृत्ति तथा यति र उच्चारणकालको लम्बाइले पनि लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा सङ्गीतको सिर्जना भएको छ । लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा कल्पनाको प्राचुर्य रहेको छ । कल्पनाको स्वच्छन्द उडानका क्रममा भावमयताको प्रबल प्रवाह रहेको पाइन्छ । हार्दिकताको प्रधानताका कारण यस सङ्ग्रहका अधिकांश कविताहरू कोमलकान्त पदावलीयुक्त रहेका छन् । विम्ब, अलङ्कार, प्रतीकका कारण सघन बनेका कविताहरूमा सङ्गीतको मूर्छना पाइन्छ । अन्तर अनुप्रास, अन्त्यानुप्रास, समास विहीन शब्दहरूको प्रयोगका कारण यहाँ गीतितत्वका साथै लयको सिर्जना भएकोले यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा सङ्गीतको सृजना भएको छ । विशिष्ट गद्य भाषाबाट सृजना गरिएको गद्यकवितामा भावनाको विस्तार गर्ने र संक्षिप्तताबाट विस्तृतता समेट्न सक्ने सामर्थ्य रहेकाले लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा विशिष्ट सौन्दर्यको सृजना भएको छ । भावुकता, प्राचीनताप्रतिको मोह, देशप्रेम वा राष्ट्रियता र हार्दिकता वा आत्मिक प्रेमजस्ता प्रवृत्ति वा विशेषता सूक्ष्म रूपमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा अभिव्यञ्जित भएका छन् । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले कल्पनालाई त्रिकाल योजक सामर्थ्य भएको तथा साधारणलाई असाधारण र सूक्ष्मलाई व्यापक बनाउन

सक्ने विशिष्ट काव्य सृजना शक्तिका रूपमा हेरेका छन् । अनुपस्थित वस्तुको वास्तविक एवम् रूपान्तरित स्वरूप देखाउने शक्ति कल्पनामा रहेको मान्ने देवकोटाले यही कल्पना शक्तिले नै अतीतको मूर्दा जीवनलाई सजीव तुल्याएर वर्तमानको रङ्गमञ्चमा प्रस्तुत गर्न सक्ने ठानेका छन् । देवकोटाको **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**मा एक वस्तुलाई अनेक वस्तुका रूपमा कल्पना गरिएको छ । यस्तो कल्पना विम्बात्मक तवरमा भएको छ । विभिन्न किसिमका विम्बहरूको माध्यमबाट विषयलाई सघन रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का कवितामा मानवीय चेतनाका परस्पर विपरीत, तत्त्वहरूलाई पनि एकान्विति तथा संश्लिष्ट तुल्याई कलात्मक पुनः सृजन गर्न कल्पनाले सहयोग गरेको छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहमा देवकोटाको वैयक्तिक जीवनका आरोह अवरोह, उतार चढाव एवम् जीवन सङ्घर्ष र विचार, भावना, अनुभूति आदि नै विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत भएको छ । उनले जीवनमा शैक्षिक उन्नयनका निम्ति गरेका प्रयासहरूको प्रतिविम्ब कविताहरूमा रहेका छन् । देवकोटाका कवितामा उनले जीवनमा साहित्यिक संघ संस्थाको स्थापना र नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिका निम्ति गरेको योगदानहरू विषयवस्तु बनेका छन् । उनको भावुक हृदयका कारण समाजले गरेको अपहेलनाको अभिव्यञ्जना पनि कवितामा पाइन्छ । जीवनमा व्यहोरेका आर्थिक सङ्कटदेखि पुत्रपुत्रीको मृत्युवेदनाहरू बिच पनि आफूले विश्वबन्धुत्वको भावना अँगालेको प्रसङ्गहरू कवितामा ध्वनित भएका कारण देवकोटाको **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**मा आत्मपरकताको अभिव्यञ्जना छ ।

परिच्छेद - सात

सारांश तथा निष्कर्ष

७.१ विषय प्रवेश

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा स्वच्छन्दतावाद शीर्षकको यस शोधकार्यलाई सात परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । यी विभिन्न परिच्छेदमा विश्लेषण गरिएको परिच्छेदहरूलाई यहाँ सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै यी परिच्छेदहरूमा विश्लेषण गरिएको विषयवस्तुको पनि निष्कर्षलाई यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

७.२ सारांश

प्रस्तुत सत्र प्रणाली अन्तर्गत स्नातकोत्तर तहको चौथो सत्रको शोध प्रयोजनका लागि लेखिएको लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा स्वच्छन्दतावाद शीर्षकको शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा विषय परिचय; समस्याकथन; शोधकार्यका उद्देश्यहरू; पूर्वकार्यको समीक्षा; शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता; अध्ययनको सीमाङ्कन; सामग्री सङ्कलन विधि; शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा गरी विभिन्न शीर्षकमा शोध परिचयलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस परिच्छेदमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको प्रस्तुत कृतिका बारेमा यस अधि गरिएका अध्ययनबाट प्राप्त उपयुक्त सामग्रीहरूलाई पूर्वकार्यको समीक्षाका रूपमा लिइएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेद स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक स्वरूप र विश्लेषणको पर्याधार रहेको छ । यसमा स्वच्छन्दतावादको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, पूर्वकसङ्केत र विकासक्रमका साथै स्वच्छन्दतावादको शाब्दिक अर्थ र परिभाषा एवम् दार्शनिक पृष्ठभूमिलाई समेत प्रस्तुत गरिएको छ । यस परिच्छेदमा स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक मान्यता तथा विश्लेषणको पर्याधार अन्तर्गत प्रकृतिचित्रण, विद्रोहात्मकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरता, मानवतावाद, सौन्दर्यात्मकता, रहस्यात्मकता, आध्यात्मिकता र साङ्गीतिकतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ स्वच्छन्दतावादी मान्यताहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा स्वच्छन्दतावादी प्रकृतिचित्रण र सौन्दर्यात्मकताका आधारमा लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ प्रकृतिको सौम्य रूपको चित्रणका साथै प्रकृतिको रौद्र रूपको विश्लेषण गरिएको छ । त्यस्तै यहाँ प्रकृतिको

मानवीकरणका साथै प्रकृतिको आन्तरिक स्वरूपको समेत विश्लेषण गरिएको छ । यस्तै यहाँ रुसोको प्रकृतितर्फ फर्क चिन्तनको विश्लेषणका साथै प्रकृतिलाई जननी, भगिनी, धातृ र ज्ञान एवम् शिक्षाको प्रतीकका रूपमा के कस्तो ढङ्गमा हेरिएको छ सो विषयमा विश्लेषण गरिएको छ । सौन्दर्यात्मकताको विश्लेषण अन्तर्गत इन्द्रिय संवेद्य सौन्दर्य चित्रणका साथै सौन्दर्यप्रतिको उपासना कस्तो रहेको छ सो को विश्लेषण गरिएको छ । शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा कल्पनाशीलता र आत्मपरकताका आधारमा **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का कविताहरूको विश्लेषण गरिएको छ, भने प्रस्तुत शोधपत्रको पाँचौं परिच्छेदमा विद्रोहात्मकता र मानवतावादको आधारमा **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का कविताहरूको विश्लेषण गरिएको छ । मानवतावाद अन्तर्गत रुसोको समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्व सम्बन्धी चिन्तनको विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको छौंठौं परिच्छेदमा रहस्यात्मकता र आध्यात्मिकताका आधारमा **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का कविताहरूको विश्लेषण गरिएको छ भने सातौं परिच्छेदमा समानान्तरता, अलङ्कार, छन्द र विचलनका आधारमा **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का कविताहरूमा प्रस्तुत साङ्गीतिकताको विश्लेषण गरिएको छ र अन्य प्रवृत्तिहरूको पनि विश्लेषण गरिएको छ ।

७.३ निष्कर्ष

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह (२०३३) लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको प्रकाशित कविता सङ्ग्रहहरूमध्ये अन्तिम कविता सङ्ग्रह हो । कालक्रमिक रूपले यस कविता सङ्ग्रहभित्र वि.सं. २०१३ देखि २०१६ सम्मका कविताहरू सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा प्रकृतिचित्रण, विद्रोहात्मकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरकता, मानवतावाद, सौन्दर्यात्मकता, रहस्यात्मकता, आध्यात्मिकता र साङ्गीतिकताजस्ता स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति वा विशेषता सघन रूपमा रहेको छन् ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा प्रकृतिको स्वच्छ, सरल, स्वभाविक र शान्त सौम्य रूप प्रस्तुति रहेको छ भने क्रोधावस्थामा उत्पन्न हुने भयङ्कर रौद्र रूपको पनि सघन प्रस्तुति रहेको छ । मानवीय कार्य, गुण, स्वभाव आदि प्रकृतिमा पनि देखिनु र प्रकृतिले पनि मानवीय कार्य सम्पादन गर्नु प्रकृतिको मानवीकरण हो, प्रस्तुत सङ्ग्रहका कवितामा यस

मानवीकरणको सघन प्रस्तुति रहेको छ । प्रकृति चित्रणका साथै कवि आफू प्रकृतिबाट प्रभावित भई त्यसको चित्रण गर्नु आत्मपरक प्रकृति चित्रण हो, यसर्थ प्रकृतिको आन्तरिक स्वरूपको चित्रण यस सङ्ग्रहका कवितामा रहेको छ । प्रकृतितर्फ फर्क भन्ने रुसोको चिन्तनको साथै जननी, भगिनी, धातृ र ज्ञान एवम् शिक्षाको प्रतीकका रूपमा प्रकृतिको सघन चित्रण यस सङ्ग्रहमा रहेको छ । आँखाका निमित्त रूप, नाकका निमित्त गन्ध, कानका निमित्त ध्वनि, जिब्रोको निमित्त अस्वाद वा रस र छालाका निमित्त स्पर्शजस्ता संवेदनाको प्रचुरता नै इन्द्रिय संवेद्यता हो एवम् सौन्दर्यको परिचर्या, पुजा वा अर्चना गर्नु नै सौन्दर्यको उपासना हो । यस्ता विविध सौन्दर्यको प्रस्तुति यस सङ्ग्रहमा रहेको छ । देवकोटाको **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**मा एक वस्तुलाई अनेक वस्तुका रूपमा कल्पना गरिएको छ । यस्तो कल्पना विम्बात्मक तवरमा भएको छ । विभिन्न किसिमका विम्बहरूको माध्यमबाट विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ । जीवनमा व्यहोरेका आर्थिक सङ्कटदेखि पुत्रपुत्रीको मृत्युवेदनाहरू बिच पनि आफूले विश्वबन्धुत्वको भावना अँगालेको प्रसङ्गहरू कवितामा ध्वनित भएका कारण देवकोटाको **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**मा आत्मपरकताको अभिव्यञ्जना छ ।

लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा सामाजिक विसङ्गति, विडम्बना र राज्यव्यवस्थाका कुनीतिहरूप्रति व्यङ्ग्य गर्दै विद्रोहभावलाई प्रस्तुत गरिएको छ । समाजका विकृति, विसङ्गतिका विरुद्ध आवाज बुलन्द रूपमा प्रस्तुत भएको यस सङ्ग्रहमा आर्थिक, राजनीतिक र धार्मिक विद्रोहचेतनाको सशक्त अभिव्यञ्जना छ । **लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह**का कविताहरूमा मानवले मानवलाई मानवको रूपमा व्यवहार गर्नु पर्ने चिन्तन रहेको छ । मानवताबिनाको मानव खोक्रो टिनभैँ हुने विचारका साथै मानवले मानवजातिको प्रगतिको निमित्त सहयोग गर्नु पर्ने चिन्तन यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा रहेका छन् । समाजमा सबै मानिस समान छन्, तसर्थ जात र विजातका आधारमा असमान व्यवहार गर्न नहुने तथा ठूलोले सानोमाथि अन्याय गर्न नहुने र ठूलोले सानोलाई प्रेम, स्नेह दिनुपर्ने एवम् ठूलो र सानोबिचको भेद अन्त्य भई समानता हुनु पर्ने चिन्तन कवितासङ्ग्रहमा रहेको छ । जसरी प्रकृतिमा वनस्पति स्वतन्त्र छन् त्यसरी नै समाजमा मानव स्वतन्त्र हुनु पर्छ भन्ने स्वन्त्रतामूलक चिन्तन पनि यस सङ्ग्रहमा रहेको छ । समाजमा रहेका सम्पूर्ण प्राणी सबै आफ्नै भाइ, बहिनी हुन भन्दै कवितासङ्ग्रहमा मानवताको महिमागान गरिएको छ, वसुधैव कुटुम्बकम् एवम् विश्वबन्धुत्वको भावनाका साथै रुसोको समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्व सम्बन्धी चिन्तनको सघन प्रस्तुत रहेको छ ।

राक्षस, भूत, प्रेत, पिशाच, सैतान, किचकन्या, दैत्य, दानव आदिजस्ता अतिप्राकृत रहस्यवादी चिन्तनहरूका साथै खण्डहर, रात आदि रहस्यवादी चिन्तनको प्रस्तुति यस सङ्ग्रहमा छ, एवम् मृत्यु सम्बन्धी रहस्यवादी चिन्तनको व्यापकता पनि रहेको छ, एवम् आध्यात्मिक चिन्तनको प्रस्तुति रहेको छ ।

हार्दिकताको प्रधानताका कारण यस सङ्ग्रहका अधिकांश कविताहरू कोमलकान्त पदावलीयुक्त रहेका छन् । विम्ब, अलङ्कार, प्रतीकका कारण सघन बनेका कविताहरूमा सङ्गीतको मूर्छना पाइन्छ । आन्तरिक र बाह्य समानान्तरता, अनुप्रासमूलक शब्दालङ्कार, लय र बद्ध र मुक्त छन्द, एवम् व्याकरणिक विचलनबाट लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कवितामा सङ्गीतको सृजना समेत भएको छ ।

नेपाली कविताको इतिहासमा स्वच्छन्दतावादी भावधाराको प्रवर्तन र समुन्नयन लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा भएको हो । देवकोटाद्वारा वि.सं. २०१३ सालदेखि वि. सं. २०१६ सालसम्म रचिएका कविताहरूको सङ्ग्रह लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा स्वच्छन्दतावादी प्रकृतिचित्रण, विद्रोहात्मकता, कल्पनाशीलता, आत्मपरता, मानवतावाद, सौन्दर्यात्मकता, रहस्यात्मकता, आध्यात्मिकता र साङ्गीतिकताजस्ता विशेषता सघन एवम् स्थूल रूपमा रहेका छन् भने भावुकता, प्राचीनताप्रतिको मोह, राष्ट्रवादी भावना वा राष्ट्रियता र हार्दिकता वा आत्मिक प्रेम जस्ता विशेषता सूक्ष्म रूपमा रहेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

अधिकारी, ज्ञानु, पाश्चात्य साहित्य : इतिहास, प्रतिभा र प्रवृत्ति, काठमाडौं : दीक्षान्त प्रकाशन, २०७१ ।

अवस्थी, महादेव, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्वको अन्तःसम्बन्धको विवेचना, काठमाडौं : एकता प्रकाशन, २०५८ ।

_____ लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता, काठमाडौं : एकता प्रकाशन, २०६१ ।

आचार्य, कृष्णप्रसाद, 'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा : ज्वरशमना प्रकृति' कुञ्जिनी, १६/१३, पृ. १३-१८, काठमाडौं : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.वि., २०६५/६६ ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद, पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६७ ।

खनाल, नारायणप्रसाद, 'देवकोटाको शाहजहाँको इच्छा कविता' कुञ्जिनी, १६/१३, पृ. ११३-११९, काठमाडौं : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.वि., २०६५/६६ ।

गिरी, रामानन्द, जनक दर्शन, (अनु. रामहरि तिमल्सिना), भक्तपुर : जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र, २०५५ ।

गिरी, वानीरा, "कवि गोपालप्रसाद रिमालका कवितामा स्वच्छन्दतावाद" (अप्रकाशित, विद्यावारिधी शोधप्रबन्ध), त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय, २०३९ ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, समकालीन नेपाली कविताका प्रवृत्ति, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०६६ ।

_____ भवानी भिक्षुको काव्यिक परिवृत्त : विश्लेषण र मूल्याङ्कन, (भवानी भिक्षु : कृतित्व र व्यक्तित्व/सम्पा.भाउपन्थी), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६७ ।

_____ 'मधुपर्कको देवकोटा शतवार्षिकी विशेषाङ्क परिक्रमा', मिमिरी, ३९/२९६, वैशाख, पृ. २३९-२४४, काठमाडौं : नेपाल राष्ट्र बैंक, २०६७ ।

_____समकालीन नेपाली कविताको बिम्बपरक विश्लेषण, ललितपुर : साभा प्रकाशन,
२०६८ ।

_____ कविताको सैद्धान्तिक विमर्श, काठमाडौं : पाठ्य सामग्री पसल, २०६९ ।

घिमिरे, जगदीश, द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी प्रमेथियस, (महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा/सम्पा.
भवानी घिमिरे) काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६७ ।

घिमिरे, शारदाप्रसाद, विश्वका कविहरूको जीवनी, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५५ ।

चापागाई, निनु, कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको विकासक्रम र प्रवृत्ति, (वैचारिक आलोकमा
महाकवि देवकोटा/सम्पा.देवी नेपाल), काठमाडौं : प्रगतिशील लेखक सङ्घ, २०६७ ।

चैतन्य, देवकोटाको साहित्यिक यात्रा र मूल प्रवृत्तिहरू, (महाकवि लक्ष्मीप्रसाद
देवकोटा/सम्पा. भवानी घिमिरे) काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६७ ।

जोशी, कुमारबहादुर, देवकोटाका कविताकृतिमा प्रकृति, काठमाडौं : सरस्वती प्रकाशन,
२०५९ ।

_____ पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६ ।

_____ देवकोटाका कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना, ललितपुर : साभा प्रकाशन,
२०६७ ।

जोशी, गणेशराज, “स्वच्छन्दतावाद : परम्परा र प्रवृत्ति” (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र)
त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०५२ ।

तिमल्सेना, पशुपतिनाथ, स्वच्छन्दतावादी कविता मान्यता र प्रवृत्ति, पोखरा : ओजन
प्रकाशन, २०६४ ।

त्रिपाठी, वासुदेव, लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण र मूल्याङ्कन, काठमाडौं
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०३४ ।

_____ पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग १, ललितपुर : साभा
प्रकाशन, २०६५ ।

_____ पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग २, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६५ ।

त्रिपाठी र अन्य, नेपाली कविता भाग ४, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६५ ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद, लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६७ ।

_____ लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६७ ।

धरावासी, कृष्ण, 'आखिर श्रीकृष्ण रहेछन् एक' भृकुटी, ५/कात्तिक, पुस, मङ्सिर, पृ. ३६-
काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन, २०६६ ।

नेपाली बृहत शब्दकोश, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६७ ।

पाण्डे, कुरेश, "लक्ष्मी कवितासङ्ग्रहको कृतिगत विश्लेषण" (अप्रकाशित, स्नातकोत्तर
शोधपत्र), त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०७१ ।

पाण्डे, नित्यराज, महाकवि देवकोटा, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६ ।

प्रसाई, गणेशबहादुर, नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादी काव्यधारा, काठमाडौं : ने. रा. प्र.
प्र., २०६९ ।

प्रश्रित, मोदनाथ, देवकोटाको वाङ्मयमा वैचारिक विकास, काठमाडौं : साहित्य सदन,
२०६६ ।

बन्धु चूडामणि, देवकोटा, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०४६ ।

बन्धु चूडामणि, साभा कविता, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०३३ ।

बराल, ऋषिराज, मार्क्सवाद र उत्तरआधुनिकतावाद, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६७ ।

बराल, कृष्णहरि, 'आधुनिक नेपाली कवितामा भाषा-प्रयोग' प्रज्ञा, ७८/२२, पृ. ४९-५६,
असार-असोज, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र, २०५० ।

भण्डारी, जगदीशचन्द्र, 'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा : वैचारिक साक्ष्य' भृकुटी, ५/कात्तिक, पुस,
मङ्सिर, पृ. ११२-११९, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन, २०६६ ।

भट्टराई, रमेश, समय सौन्दर्य पर्यावरण र कविता, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन,
२०७० ।

भारद्वाज, मैथलीप्रसाद, पाश्चात्य काव्यका सिद्धान्त, चण्डीगढ : हरियाणा साहित्य अकादमी,
ई.सं.१९८८ ।

मार्क्स-एङ्गल्स, साहित्य र कला (अनु. राजेन्द्र मास्के र सूर्यप्रकाश पौडेल), मस्को : प्रगति
प्रकाशन, ई.सं.१९८७ ।

राय, कौलेश्वर, आधुनिक युरोप, इलाहाबाद : किताब महल, ई.सं. १९८३ ।

रेग्मी, शिरीषचन्द्र, राजनीतिक विचारधारा र वादहरू, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार,
२०५५ ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, 'नेपाली गद्य कवितामा भाषिक लयविधान' प्रज्ञा, ७८/२२, पृ. १३४-
१४०, असार-असोज, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र, २०५० ।

_____ कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास, काठमाडौं : ने. रा. प्र. प्र.,
२०६० ।

वस्याल, ध्रुवप्रसाद, "लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका निबन्धमा मानवतावाद" (अप्रकाशित
दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध) त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०७१ ।

शर्मा, गार्गी, "नेपाली स्वच्छन्दतावादी कवितामा प्रकृतिप्रयोग" (अप्रकाशित विद्यावारिधी
शोधप्रबन्ध) काशी हिन्दू विश्वविद्यालय : भारतीय भाषा विभाग, ई.सं.१९९० ।

_____ माधव घिमिरेको गीतिनाटकमा मानवतावाद, काठमाडौं : नेपाली साहित्य
मन्दिर, २०५७ ।

_____ शारदाका कवितामा विद्रोहात्मक स्वर, काठमाडौं : नेपाली साहित्य मन्दिर,
२०५८ ।

शर्मा, जनकलाल, महाकवि देवकोटा एक व्यक्तित्व दुई रचना, ललितपुर : साभा प्रकाशन,
२०५२ ।

शर्मा त्रिपाठी, जगन्नाथ, 'पागल कवितामा देवकोटा' भृकुटी, ५/कात्तिक, पुस, मङ्सिर, पृ.
११७-२२४ काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन, २०६६ ।

शर्मा, मोहनराज, समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र, २०५५ ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, काठमाडौं :
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६१ ।

_____ शोधविधि, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६८ ।

श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार, पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्य समालोचनाका प्रमुख मान्यता,वाद र
प्रणाली, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५१ ।

श्रेष्ठ, रमेश, नेपाली कविताका प्रवृत्ति, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०३५ ।

श्रेष्ठ, वंशी, महाकवि देवकोटामा अङ्ग्रेजी रोमान्टिक कविहरूको प्रभाव, (महाकवि
लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा /सम्पा. भवानी घिमिरे) काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार,
२०६७ ।

सान्याल, भुपेन्द्रनाथ, फ्रेंच साहित्यका इतिहास, उत्तर प्रदेश : हिन्दी समिति, सूचना विभाग,
ई.सं.१९६३ ।

संग्रौला, डिल्लीराम, "भिखारी कवितासङ्ग्रहमा स्वच्छन्दतावाद" (अप्रकाशित स्नातकोत्तर
शोधपत्र) त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०६५ ।

सिँह, शिवकरण, स्वच्छन्दतावाद औ छायावादका तुलनात्मक अध्ययन, वराणसी : नारायण
प्रकाशन, ई.सं.१९६५ ।

सिग्देल, सोमनाथ, साहित्य प्रदीप, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०५८ ।

सुवेदी, अभि, पच्चीस वर्षका नेपाली कविता, काठमाडौं : ने. रा. प्र. प्र, २०३९ ।

_____ पाश्चात्य काव्य सिद्धान्त, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५४ ।

स्कट जेम्स, आर.ए., दि मेकिड अफ लिटरेचर, नयाँ दिल्ली : अलाइड पब्लिशर्स, ई.सं.१९९३ ।

हडसन, विलियम हेनरी, अङ्ग्रेजी साहित्यका इतिहास, (अनु. जगदीश बिहारी मिश्र) उत्तर प्रदेश : हिन्दी समिति, सूचना विभाग, ई.सं.१९६३ ।

इन्टरनेट सामग्री

www.historyguide.org/intellect/romanticism

m.sparknote.com/poerty/Coleridge/analysis.html

www.americanhumanism.com

en.m.wikipedia.org/wiki/Lyrical-ballads

www.bartleby.com/39/36.html